

JAROSŁAW ŁUCZYŃSKI (Toruń)

PRZESTRZEŃ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO  
NA MAPIE RADZIWIŁŁOWSKIEJ TOMASZA MAKOWSKIEGO  
Z 1613 ROKU W ŚWIETLE TREŚCI KARTOGRAFICZNEJ I OPISOWEJ

**Słowa kluczowe:** kartografia staropolska; Wielkie Księstwo Litewskie; przestrzeń geograficzna; legendo na mapie; Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”

WSTĘP

Spośród dawnych kartograficznych odwzorowań Rzeczypospolitej szczególną wartość ma mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 r.<sup>1</sup>, zwana mapą Tomasza Makowskiego (1575–1630) lub „radziwiłłowską”. Drugie wydanie tej mapy zostało wykonane w Amsterdamie, w pracowni Hessela Gerritsza (1581–1632) i opublikowane przez Willema Janszooona Blaeua (1571–1638) w 1613 r.<sup>2</sup> Egzemplarze wspomnianego wydania znajdują się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Upsali<sup>3</sup> oraz w Herzogin Anna Amalia Bibliothek w Weimarze<sup>4</sup>. Najbardziej rozpowszechnione wizerunki mapy radziwiłłowskiej pochodzą jednak z kolejnych wydań atlasów Blaeua z 1631 i 1635 r.<sup>5</sup>

Ze względu na dużą precyzję wykonania i zawartą na niej treść mapa ta stanowi znakomite źródło historyczne<sup>6</sup>. Stąd poświęcono jej już wiele miejsca w literaturze historyczno-kartograficznej<sup>7</sup>. Warto dokładniej jednak przyrzeć się prze-

---

<sup>1</sup> Pierwsze wydanie tej mapy z około 1603 r. nie jest obecnie znane, zob. S. Alexandrowicz, *Pierwsze zaginione wydanie radziwiłłowskiej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. 16: 1968, nr 3, s. 538–545.

<sup>2</sup> „Amsterodami Excudebat Guilhelmus Janssonius sub signo Solarij deaurati. Anno 1613” i „Sculptum apud Hesselum Gerardum”.

<sup>3</sup> *Lithuania on the Map*, comp. by A. Bieliuniene, B. Kulnyte, R. Subatniekiene, transl. into English by A. Gaižauskas, Latin texts transl. into Lithuanian by E. Ulčinaite, Vilnius 2011 (wyd. 2), s. 121–122.

<sup>4</sup> *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, t. 2, autorzy katalogu K. Kozica, J. Pezda, Warszawa 2002, s. 190, poz. 89; zob. *Lithuania on the Map*, s. 123–125.

<sup>5</sup> Zob. J. Keuning, *Blaeu's Atlas, Imago Mundi*, vol. 14: 1959, s. 74–89.

<sup>6</sup> Szerzej zob. G. Błaszczuk, *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, Poznań 2007, s. 110–122.

<sup>7</sup> H. Merczyng, *Mapa Litwy z 1613 r. Ks. Radziwiłła Sierotki, pod względem matematycznym*

strzeni geograficznej, jaką zawarto na tym wspaniałym zabytku kartografii dawnej Rzeczypospolitej, szczególnie zaś Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Na dawną mapę według Wojciecha Iwańczaka składają się trzy podstawowe warstwy: zarysy lądów, wód i nazewnictwo geograficzne, a także ikonografia oraz legendy tekstowe<sup>8</sup>. Dla przekazu kartograficznego powstającego na przełomie XVI i XVII w. taki podział jest jak najbardziej słuszny z kilku względów. Epoka nowożytna, kiedy to następował rozkwit sztuki kartograficznej, idącej wraz z nurtem humanizmu, nie wykształciła jeszcze kanonu tworzenia map. Nie powstał jeszcze model ujednoliconych sygnatur i symboli przedstawiających zjawiska geograficzne oraz społeczne. To, czego nie można było ukazać za pomocą symbolu, opisywano. Obraz kraju przedstawiony przez kartografa, dzięki połączeniu rysunku z tekstem, stawał się bardziej czytelny i bogatszy w informacje. Z tego względu mapa radziwiłłowska charakteryzuje się bogactwem rysunku oraz treści opisowej (głównie w postaci legend). Podobnie, lecz w większej skali<sup>9</sup>, została przygotowana i wydana w 1618 r. mapa Pomorza Zachodniego autorstwa Eilhardusa Lubinusa (1565–1621). Zaopatrzone ją między innymi w obszerny tekst charakteryzujący przedstawiany obszar<sup>10</sup>.

Na przełomie XVI i XVII w. wciąż więc były aktualne słowa średniowiecznego myśliciela Paolino Minoryty, pochodzące z jego traktatu *De Mapa Mundi*, że ani sam obraz, ani samo pismo nie wystarczają do przedstawienia obrazu świata, lecz jedno i drugie wzajemnie uzupełniają się<sup>11</sup>. Dlatego celem tego artykułu jest doko-

---

*i kartograficznym*, [in:] *Ziemie dawnych Prus Wschodnich w kartografii*, red. P. Grabowski, J. Ostrowski (Z dziejów kartografii, t. 8), Olsztyn 1997, s. 203–229; S. Alexandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r.*, tzw. „radziwiłłowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi, *Studia Źródłoznawcze*, t. 10: 1965, s. 31–69; idem, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1989 (wyd. 2); М. Спірыдонаў, *Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г.*, Гістарычны альманах, т. 8: 2003 (dalej cyt. М. Спірыдонаў, *Беларусь* [I]), s. 3–55; idem, *Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г.*, [in:] *З глыбі вякоў. Наш край. Гістарычна-культуралагічны зборнік*, вып. 2, Мінск 1997, s. 133–195; J. Łuczyński, *Analiza dokładności mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r.*, tzw. *radziwiłłowskiej na podstawie siatki zniekształceń*, *Polski Przegląd Kartograficzny* (dalej cyt. PPK), t. 33: 2001, nr 4, s. 365–371; idem, *Sposoby wykonywania map na przełomie XVI i XVII wieku w świetle komentarzy na mapie radziwiłłowskiej z 1613 r.*, *ibid.*, t. 37: 2005, nr 3, s. 216–220; Л. В. Атоян, Р. В. Атоян, *Карта „Magni Ducatus Lithuaniae” Радзивилла и Маковского – первая обзорная карта Беларуси*, [in:] *Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку. Збірник наукових праць*, вип. 4, Київ 2010, s. 270–276.

<sup>8</sup> W. Iwańczak, *Kilka uwag o dawnej mapie jako źródle historycznym*, [in:] *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*, red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki (Z dziejów kartografii, t. 14), Szczecin 2008, s. 51.

<sup>9</sup> Około 1 : 240 000.

<sup>10</sup> Zob. S. Domalewska, *Mapa Lubinusa i jej znaczenie*, *Nautologia*, 1993, nr 1, s. 2–12 (tu tekst w języku łacińskim); polskie tłumaczenie: J. Świątkowska, *Krótki opis Pomieranii i rzeczy w niej godnych zapamiętania według Eilharda Lubinusa*, *ibid.*, s. 13–15. Więcej na temat tej mapy zob. w: M. Stelmach, *Eilhardus Lubinus i jego wielka mapa Księstwa Pomorskiego*, Szczecin 2001.

<sup>11</sup> W. Iwańczak, *Rola tekstu na mapie średniowiecznej*, [in:] *Tekst źródła. Krytyka. Interpretacja*, red. B. Trelińska, Warszawa 2005, s. 137.

nianie analizy przestrzeni szesnastowiecznej Litwy w kontekście związków obrazu i tekstu występującego na mapie radziwiłłowskiej<sup>12</sup>.

#### POWSTANIE MAPY RADZIWIŁŁOWSKIEJ

Mapa radziwiłłowska powstała z inicjatywy i fundacji jednego z największych mecenasów kultury i sztuki Wielkiego Księstwa Litewskiego księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (1549–1616), który był też jednym z najbardziej wpływowych magnatów litewskich, pełniąc m.in. godność wojewody wileńskiego<sup>13</sup>. O powstawaniu omawianego dzieła mówi kilka listów z końca XVI w. Wskazują one, że prace nad mapą rozpoczęto około 1595 r., a jej głównym twórcą był dworzanin Radziwiłła Tomasz Makowski, zbierający materiały i dokonujący pomiarów. On też wykonał jej rysunek<sup>14</sup>. W rysowaniu mapy najprawdopodobniej brał udział również Maciej Strubicz, wówczas dworzanin „Sierotki”. Opracowanie tego kartograficznego dzieła zakończono w 1599 r.<sup>15</sup> Ostatecznie pierwsze niezachowane wydanie mapy radziwiłłowskiej ukazało się już w 1603 r. w Nieświeżu lub Gdańsku. Miano do niej załączyć mapę świata („mappam uniwersalem”), z zaznaczoną Litwą<sup>16</sup>.

Tytuł mapy umieszczono w kartuszu okuciowo-rolwerkowym z elementami florystycznymi. Brzmi on następująco: „MAGNI DVCATVS LITHVANIAE, CAETERARVMQVE REGIONVM ILLI ADIACENTIVM EXACTA DESCRIPTIO. Ill[ustri]ss[i]mi ac Excell[enti]ss[i]mi Pri[n]cipis et D[omi]ni D[omini] Nicolai Christophori Radziwil, D[ei] G[ratia] Olycae ac in Nieswies Ducis, S[acri] Rom[ani] Imperii Principis in Szylowiec ac Mir Comitis et S[ancti] Sepulchri Hierosolimitani Militis etc. opera, cura et impensis facta ac in lucem edita”<sup>17</sup>. Mówi on już sporo na temat przestrzeni geograficznej, którą zawiera mapa. Autor zaznaczył, że przedstawia ona nie tylko Wielkie Księstwo Litewskie, ale i ziemie z nim sąsia-

---

<sup>12</sup> Próby ukazania związku między dawnymi mapami a tekstem zob. w: M. Dworsatschek, *Dawna mapa a tekst. Z zagadnień wczesnej kartografii ziem polskich*, [in:] *Człowiek – obraz – tekst. Studia z historii średniowiecznej i nowożytnej*, red. M. L. Wójcik, Dzierżoniów 2005, s. 77–88.

<sup>13</sup> Szerzej zob. w: T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616), wojewoda wileński*, Warszawa 2000. Na temat mecenatu Radziwiłłów na polu kartografii zob. H. Bartoszewicz, *Geodeci i kartografowie radziwiłłowscy*, *Geodeta*, 2001 (luty), nr 2 (69), s. 45–49; S. Alexandrowicz, *Rola mecenatu magnackiego w rozwoju kartografii ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–I połowie XVII wieku*, *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*, t. 2: 2010, s. 235–254.

<sup>14</sup> J. Jakubowski, *Tomasz Makowski, sztycharz i kartograf nieświeski*, Warszawa 1923; S. Alexandrowicz, A. Treiderowa, *Makowski Tomasz*, [in:] *Polski słownik biograficzny*, t. 19, Wrocław 1974, s. 248–249. Na jego główną rolę w wykonaniu mapy wskazał Tomasz Kempa (idem, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, s. 212).

<sup>15</sup> T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, s. 212.

<sup>16</sup> *Ibid.*, s. 214.

<sup>17</sup> Wszystkie cytaty przywoływane w tekście pochodzą z reprodukcji mapy radziwiłłowskiej zamieszczonej w: *Senieji Lietuvos Žemėlapiai iš Vilniaus Universiteto Bibliotekos Rinkinių, I aplankas Iš Joachimo Lelewelio ir kitų rinkinių*, Vilnius 1999, nr 10.

dujące. Faktycznie przestrzeń geograficzna na niej odwzorowana znacznie wykracza poza obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego w granicach po 1569 r.<sup>18</sup>

#### SKALA

W dolnym, lewym rogu mapy w dekoracyjnej banderoli z cyrklem znajduje się podziałka liniowa, zawierająca oznaczenia trzech mil: wielkiej (około 7370 m), średniej (około 6336 m) oraz zwykłej (5560 m)<sup>19</sup>. Po ich przeliczeniu Stanisław Alexandrowicz skalę mapy określił na 1 : 1 293 000, co w przybliżeniu daje 1 : 1 300 000<sup>20</sup>. Skala mapy dolnego biegu Dniepru wynosi według S. Alexandrowicza około 1 : 530 000; oznaczono ją za pomocą podziałki liniowej<sup>21</sup>. Autor mapy w jednym z kartuszy wyjaśnił powód, dla którego zamieścił kilka rodzajów miar długości, o czym będzie mowa w dalszej części tekstu.

#### KOMPOZYCJA

Omawiana mapa składa się z dwóch zasadniczych elementów: właściwego odwzorowania terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego wraz z ziemiami przyległymi oraz mapy dolnego odcinka Dniepru. Odpowiada to tendencjom, jakie były zauważalne dla połowy XVII w., kiedy w atlasach Willema Janszooona Blaeua i jego sukcesorów zamieszczano mapy rzek: Dunaju i Renu. Na południu mapa radziwiłłowska sięga po linię: Kamieniec Podolski–Szarogród–Czerkasy, której przedłużenie stanowi właśnie mapa dolnego Dniepru. Można zadać pytanie, dlaczego nie ukazano przestrzeni geograficznej między Dnieprem a południkiem Gdańska lub Krakowa. W interesujący sposób wyjaśnił to autor mapy w legendzie zamieszczonej w kartuszu podtrzymywanym przez dwa putta, znajdującej się przy mapie dolnego Dniepru: „Czytelnikowi pozdrowienie. Głównie dwie [przyczyny – J. Ł.] skłoniły nas, byśmy dołączyli ten bieg Dniepru do naszej mapy. Pierwsza, żebyśmy pokazali długość tej rzeki, od której nie ma Europa większej i dłuższej, prócz Dunaju i Wołgi (której tylko źródła są w Europie, dlatego wydaje się rzeką nie Europy, lecz Azji)<sup>22</sup>. Druga, abyśmy przedstawili obecnie dawne granice Wielkiego Księstwa Litewskiego z czasów Wielkiego Księcia Witolda. Ten [książę – J. Ł.], który prowadził wiele pomysłnych walk z Tatarami, aby mógł łatwiej utrzymać swe władztwo i dłużej odierać wroga, wybudował i umocnił pewne zamki, które teraz stoją w ruinie<sup>23</sup>. Powodem, dla którego nie dołączyliśmy tego biegu Dniepru

<sup>18</sup> Więcej na ten temat: J. Łuczyński, *Zmiany granic między Wielkim Księstwem Litewskim a Koroną w świetle mapy radziwiłłowskiej z 1613 r.*, PPK, t. 35: 2003, nr 1, s. 43–46.

<sup>19</sup> „Milliaria magna, milliaria mediocria, milliaria communia sive usitata”, por. S. Alexandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 39.

<sup>20</sup> Por. J. Łuczyński, *Analiza dokładności*, s. 368.

<sup>21</sup> „Scala milliariom ad hunc tractum Boristenis pertinens”. Por. S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii*, s. 95 (skala określona na podstawie odległości).

<sup>22</sup> Autor podkreśla europejski charakter Dniepru, zestawiając go z dwiema najdłuższymi rzekami Europy – Dunajem i Wołgą, por. A. Piskozub, *Rzeki w dziejach cywilizacji*, Toruń 2001, s. 158–186.

<sup>23</sup> Mowa o okresowych zdobyczach nadczarnomorskich księcia Witolda, por. H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 1999, s. 169, 175–176. Kontynuował on politykę swoich przodków, głównie Olgierda.



na samej mapie, jest to, **że rozszerzyłoby to naszą mapę** [podkreślenie – J. Ł.], iż musielibyśmy przedłużyć naszą mapę i dodać część Węgier, Mołdawii, Transylwanii, Wołoszczyzny. Wychodząc zaś naprzód czytelnikowi, który chciałby poznać stan tej krainy; kraina jest równinna i wielce urodzajna, ale z powodu ciągłych najazdów Tatarów opuszczona. Ci zawsze pożądamy jej bogactw, niekiedy postąpiwszy poza Czerkasy, pustoszą Wołyń, prowadząc wielu ludzi w niewolę porwanych z tych dóbr. Natomiast Kozacy często mają w zwyczaju atakować, jeśli spostrzegą ich wracających z łupem i przekraczających jakąś rzekę<sup>24</sup>.

Zatem ostatecznie autor mapy zrezygnował z prezentacji obszaru Dzikich Pól, Mołdawii, Siedmiogrodu i wschodnich Węgier, czyli terytorium kontrolowanego przez Turcję. Wpływ na powyższą decyzję mogła mieć również nieznamość tych obszarów przez autora oraz brak odpowiednich materiałów źródłowych. Jednocześnie umieszczenie na mapie tych terytoriów podniosłoby koszt jej wykonania. Płyta z miedzi musiałaby być co najmniej o 1/3 powierzchni większa. Ponadto głównym celem, jaki stawiano sobie w związku z dołączeniem mapy Dniepru, było: ukazanie osobliwości rzeki i terytorium poniżej Czerkas, podkreślenie świetności dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, przede wszystkim w nawiązaniu do okresu panowania Witolda, wreszcie przedstawienie współczesnych stosunków z Tatarami<sup>25</sup>. Teksty w tej części mapy mają przede wszystkim kontekst militarny i historyczno-etnograficzny. Autor starał się wyjaśnić genezę i rolę wielu miejscowości zlokalizowanych nad Dnieprem, omówił zjawisko porożów dniewprowych, scharakteryzował wyspy Chortycę i Tomakowkę.

Z trzech stron wyraźną geograficzną granicę mapy stanowią rzeki i wybrzeże Bałtyku. Od zachodu na całej długości jest to Wisła, od Wschodu Dniepr. Na pół-

---

<sup>24</sup> „Lectori s[alutem]. Hunc Borysthenis tractum ut ad nostram Geographiae tabulam adjiciamus duo praecipue impulerunt. Primum ut huius fluminis longitudinem ostendamus, siquidem praeter Danubium et Volgam (cuius tantum fontes in Europa sunt ideoque non Europae sed Asiae fluvius esse videtur) longiorem ac majorem Europa non habet. Alterum ut antiquos M[agni] D[ucatus] Lithuaniae terminos Vitoldi M[agni] Ducis praesertim temporibus exponamus, hic multa praelia secunda cum Tartaris faciens, arces nonnullas quarum nunc ruinae extant extruxerat ac muniverat, quo facilius dominium suum protendere hostemque longius dopellere possit cur autem in eadem ipsa tabula hunc Borysthenis tractum continuate non adjecerimus ea causa est quod protraxisset nostram Geographiae tabulam, ut Hungariae, Moldaviae, Transylvaniae, Valachiae partem continuare atq[ue], in tabulam inscribere deberemus. Proderit autem lectori qui sit status huius Regionis cognoscere; Regio est campestris ac feracissima, sed propter assiduos Scytarum incursus deserta qui semper ihiant illius bonis, et aliquando ultra Czyrkassos progressi Voluniam depopulantur plurimes homines bonis illorum direptis servitutem abducentes. Revertentibus vero illis cum praeda, Kozacy saepius occurrere ac omnibus bonus si eos trana[n]tes fluvium aliquem repererit solent” (wszystkich dłuższych tłumaczeń z języka łacińskiego na potrzeby tego tekstu dokonał Aleksander Anikowski, któremu w tym miejscu serdecznie dziękuję). Tatarzy prowadząc swoje najazdy na ziemie ukraińskie, starali się nie przekraczać rzek, aby nie opóźniało to ich akcji, dlatego ich szlaki przebiegały wododziałami, tu zapewne mowa o tzw. Czarnym Szlaku, zob. J. Łuczyński, *Sposoby wykonywania map*, s. 219.

<sup>25</sup> Por. S. Alexandrowicz, *Stosunki z Turcją i Tatarszczyzną w kartografii staropolskiej XVI–XVII wieku*, [in:] *Polska – Niemcy – Europa. Studia z dziejów myśli politycznej i stosunków międzynarodowych*, red. A. Czubiński, Poznań 1977, s. 97–98.

nocy – Dźwina z jej dopływami oraz wybrzeże Bałtyku. Wyraźnej granicy fizjograficznej brakuje na południu.

Porównując inne mapy krajów Europy Środkowo-Wschodniej, można wyciągnąć wnioski, że niektóre komponowano tak, aby ich obszar ograniczyć rzekami lub innymi elementami fizjograficznymi, np. górami. W charakterze przykładu można tu przywołać mapy Polski Wacława Grodeckiego z 1562 r. i Stanisława Pograbki z 1570 r., na których wyraźną granicą na zachodzie i wschodzie są odpowiednio rzeki Odra i Dniepr. Na mapach Prus z tego okresu są to z kolei rzeki: Wisła i Niemien, a na mapach Śląska – Sudety i rzeka Warta.

#### GRANICE POLITYCZNE

Nasuwa się pytanie, dlaczego T. Makowski uwzględnił na mapie Pokucie, Ruś Czerwoną, Podlasie i Prusy, część Małopolski, Mazowsza oraz nawet część Kujaw. Ponadto widzimy na niej całą Ukrainę z Wołyniem i Podolem, mimo że od 1569 r. pozostawały one poza Wielkim Księstwem Litewskim. Odpowiedzi na to pytanie mogą udzielić sposób oznaczenia granic politycznych oraz ich objaśnienia. Autor mapy wyjaśnił to w jednej z legend: „ILLVSTRATIO Finium M[agn]i D[ucatus] Lithuaniae. Signum hoc<sup>26</sup> punctis suprapositum antiquos M[agn]i D[ucatus] Lith[uan]iae terminos declarat: hoc<sup>27</sup> vero noui termini eiusdem Ducatus circum scribuntur: vbi autem in eisde[m] punctis vtrumque signum (vt prae oculis habes) coneurrit, Vbi antiqui erant ibi et recentis etiam esse existimes”.

Spory graniczne między Polską a Litwą ciągnęły się od czasu, kiedy ziemie ruskie zostały włączone w granice Korony za panowania Kazimierza Wielkiego w XIV w. Po okresie względnego uspienia w drugiej połowie XV i w pierwszej połowie XVI w. polsko-litewski spór terytorialny rozgorzał na nowo w 1569 r., kiedy to inkorporowano do Korony: Podlasie, Wołyń, Kijowszczyznę i Braclawszczyznę. Znalazło to swój oddźwięk na mapie radziwiłłowskiej<sup>28</sup>. Zaznaczona na niej „dawna” granica odnosi się do obszaru Litwy sprzed unii lubelskiej. Gwiazdką oznaczono więc aktualną granicę pomiędzy ziemiami ruskimi Korony a Wołyniem i Podolem. Jednak w oznaczeniu granic litewskich najczęściej występującym symbolem jest kółko z kreską odchodzącą w dół lub występują oba te symbole. W tym ostatnim przypadku zaznaczono granice, do których Litwini nie zgłaszali pretensji. Były to następujące odcinki: od rzeki Szeszupty do Augustowa (granica między Prusami a Litwą), od Łukowa do styku z granicą między ziemiami ruskimi Korony a Litwą w okolicach Kowla, całość granicy z Moskwą i Inflantami. Natomiast granica, którą Litwini kwestionowali, nazwana na mapie „nową”, składała się z następujących odcinków: od Bałtyku do Niemna (z tzw. Litwą Pruską), od Augustowa do Łukowa (wzdłuż Podlasia), między Wołyniem i Kijowszczyzną

<sup>26</sup> Chodzi o gwiazdkę, występującą co pewien czas nad wykropkowaną (lub w niektórych partiach mapy wykreskowaną) linią oznaczającą granicę.

<sup>27</sup> W tym przypadku chodziło o małe kółko (okrąg) z krótką linią odchodzącą ku dołowi, znak również występujący co pewien czas nad wykropkowaną lub wykreskowaną linią graniczną.

<sup>28</sup> Por. J. Łuczyński, *Zmiany granic*, s. 43–46.

a Litwą. W takim podejściu do kwestii granic można się doszukiwać świadectwa litewskiego partykularyzmu, jaki istniał w środowisku magnackim, a częściowo i szlacheckim jeszcze w kilka dekad po zawarciu unii lubelskiej. W tym przypadku był on wzmocniony faktem, że Radziwiłłowie posiadali dość liczne dobra na Wołyniu i w części koronnej Podlasia.

Poza tym na mapie opisano fragment granicy z Inflantami: „Indrica flu[vius] Livoniae termines [terminus]”<sup>29</sup>. Oznaczono też szereg granic wewnętrznych: na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego wyróżniono granice powiatów. Jednak według Michaiła Spirydonowa granice powiatów na mapie nie w pełni odpowiadają stanowi z przełomu XVI i XVII w.<sup>30</sup> Natomiast poza Litwą schematycznie wykreślono granice krain historycznych: Podlasia, Rusi Czerwonej, Wielkopolski i Małopolski.

W interesujący sposób oznaczono granice księstwa słuckiego, jak wyjaśniono: „Numerus 5 Ducatus Slucensis terminos denotat, qui tamen Ducatus ad Palitina-tum Nowogrodense pertinet”. Ten zwarty obszar wyróżniono, gdyż znalazł się on od 1600 r. we władaniu birżańskiej linii Radziwiłłów po małżeństwie Zofii Olełkowiczówny, ostatniej przedstawicielki rodu książąt słuckich, z Januszem Radziwiłłem, wówczas podczaszym litewskim. Księstwo słuckie aż do rozbiorów było największym kompleksem dóbr prywatnych w Rzeczypospolitej, liczyło 12 650 km<sup>2</sup> powierzchni<sup>31</sup>.

#### FIZJOGRAFIA

Na treść geograficzną mapy składają się elementy fizjograficzne (wody, lasy, rzeźba terenu) oraz kulturowe (osadnictwo, mosty oraz charakterystyka niektórych obszarów w postaci legend). Prócz treści geograficznej na mapie zamieszczono także szereg informacji historycznych, politycznych oraz etnograficznych w postaci ikonograficznej i tekstowej, zarówno na mapie głównej, jak i na mapie dolnego biegu Dniepru.

Na mapie radziwiłłowskiej ważną rolę odgrywają wody<sup>32</sup>. Oznaczono na niej cały bieg Niemna oraz Dźwiny wraz z ich dorzeczami. W przypadku Dniepru rzetelnie oznaczono jego prawe dorzecze, z wyjątkiem źródeł. Bardzo szczegółowo oddano obraz dolnego biegu, łącznie z Limanem Dnieprowym, przedstawiony na dołączonej mapie w większej skali. Spośród większych dopływów Wisły i Dniepru

<sup>29</sup> Indryca (łot. Indrica) – niewielka rzeczka w Łatgalii.

<sup>30</sup> М. Спірыдонаў, *Беларусь* [I], s. 8; por. *Атлас гісторыі Беларусі. Ад старажытнасці да нашых дзён. Дадатак да 6-томнай Энцыклапедыі гісторыі Беларусі*, Мінск 2004, s. 22–47; *Гістарычны атлас Беларусі. Беларусь са старажытных часоў да канца XVIII ст.*, т. 1, Варшава–Мінск 2008, s. 76–77.

<sup>31</sup> S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii*, s. 117. Por. Sz. Starowolski, *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*, przeł., wstępem i komentarzami opatrzył A. Piskadło, Kraków 1976, s. 102.

<sup>32</sup> O wizerunku rzek na dawnych mapach i w traktatach geograficznych zob. w: W. Iwańczak, *Dokąd płyną rzeki?*, [in:] *Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, red. W. Iwańczak, K. Bracha, Warszawa 2000, s. 101–114.

wyróżnione zostały Bug i Prypeć. Największe rzeki Wielkiego Księstwa Litewskiego mają oznaczone obszary źródłiskowe w postaci napisów „Dzwine Fons”, „Fons Niemenis”, „Fons Bugi”, „Prepetii Fons”. Należy zwrócić uwagę na to, że autor mapy zlokalizował je w miarę poprawnie jak na możliwości szesnastowiecznych pomiarów i czasami trudną dostępność terenu<sup>33</sup>. Dość ciekawie prezentują się opisy poszczególnych rzek, którym warto się przyjrzeć. Jeszcze na mapie T. Makowskiego żywa jest tradycja ptolemejska, przejawiająca się w łacińskich opisach najważniejszych rzek, które w wolnym tłumaczeniu autora brzmią następująco: „Dniester fl[uvius] Ptolomeo<sup>34</sup> Tyras aceleri ac rapido cursu dictus”; „Boristenes nunc Niemen dictus fluvius [zapewne błąd sztycharza – J. Ł.]”; „Borÿsthenes fl[uvius] nunc [D]niepr”; „Hic Pripetius nomen recuperat”; „Niemen olim Chronon”; „Chronon nunc Niemen fl[uvius]”; „Dzwina fluvius a Ptol[omeo] Rubon”; „Duna vel Dzwina fl[uvius] Ptol[omeo] Rubon”; „Vistula vel Weissel flu[vius]”; „Vistula alys [alias] Iustula et Istula fl[uvius] Vandalus olim<sup>35</sup>”.

Na mapie mamy szereg różnie brzmiących nazw rzek. Przy ważniejszych rzekach występują nazwy wymieniane już przez Herodota z Halikarnasu<sup>36</sup>, które przyjęły się za pośrednictwem Ptolemeusza. Można przypuszczać, że skoro mapa ta miała trafić na rynki Europy Zachodniej, to autor musiał najważniejsze rzeki opisać nazwami uniwersalnymi, stosowanymi przez ówczesnych kartografów europejskich, aby były bardziej rozpoznawalne.

Te bardziej „współczesne” nazwy rzek występują natomiast często w kilku odmianach w różnych częściach mapy. Zachodzi prawdopodobieństwo, iż są one charakterystyczne dla występowania na danym obszarze, np. „Weissel” – Wisła na Pomorzu. W kilku odmianach występuje nazwa Prypeci: „Pripetius”, „Przipiec”, „Perepetus”, czy Dniepru (oprócz wyżej wymienionych np. „Dnifpr”). Twórcy mapy zapewne świadomie dążyli do pokazania możliwie różnych pod względem językowym wersji nazewnictwa geograficznego.

Bardzo starannie oznaczono na mapie bagna, szczególnie te w dorzeczu Prypeci oraz Teterewu. Jednak wiele pomniejszych i rozproszonych obszarów pominięto<sup>37</sup>. Ciekawie scharakteryzowano bagna poleskie, dając tym samym wskazówki, jak należy czytać mapę w tym miejscu: „PALVDES POLESIAE. In provinciae hoc tractu plurime reperuntur loca adeo caenosa et plerunq[ue] [plerumque]

<sup>33</sup> S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii*, s. 134. Źródła Niemna nie wskazują traktaty geograficzne Marcina Kromera *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie* z 1575 r. oraz Szymona Starowolskiego *Polska, albo opisanie położenia Królestwa Polskiego* z 1632 r. Natomiast Kromer wskazuje źródła pozostałych rzek.

<sup>34</sup> W dobrym tonie było powoływanie się na jeden z największych autorytetów wiedzy o świecie, jakim był niewątpliwie Ptolemeusz, por. W. Iwańczak, *Kilka uwag o dawnej mapie*, s. 52.

<sup>35</sup> Starożytne nazewnictwo wspomnianych rzek (oprócz Niemna i Dżwiny) przy ich charakterystyce wymienia Marcin Kromer, zob. idem, *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, przeł. S. Kazikowski, wstęp i oprac. R. Marchwiński, Olsztyn 1977, s. 36–43.

<sup>36</sup> Por. Herodot, [in:] M. S. Bodnarski, *Geografia antyczna*, Warszawa 1957, s. 32, 57.

<sup>37</sup> S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii*, s. 135.



ita magna ut aliquibus in locis maximi laci formam prae se ferre videantur, quae causae sunt ut horum locorum distantiam veram non anotaverimus, tamen ne te eorum cognitio lateat et quantum distat alterum ab altero animadvertas numeros posuimus punctosq[ue] anfractus in ijs traximus. Nam si voluisses haec loca ut circulus denotat cognoscere efficiet ut Pripetius fluvius qui non amplius 60 milliaribus Grodeka [Dawidgródek – J. Ł.] Kioviam suo tractu distendat in 120 miliaria exrescat”<sup>38</sup>. Podobnie zaleca mierzyć obszary bagienne Józef Naronowicz-Naroński<sup>39</sup> oraz czytać swoją mapę województwa poznańskiego z 1645 r. Jerzy Freudenhammer<sup>40</sup>. Warto zwrócić także uwagę na zamieszczoną na mapie radziwiłłowskiej charakterystykę Polesia: „PODLESIA ab aliis POLESIA incolae Polesio appellant, est pars Lithuaniae, Volýniae contigua regio, nemorosae et palustris, unde et denominatio sortita est. Melle piscibusq[ue] ita abundans, ut omnes vicinae regiones piscibus hinc advectis utantur, qui aere et vento siccati mercatui exponuntur”<sup>41</sup>. Jak widać, legendy te, choć nie obfitują w treść, świadczą o dobrej znajomości tego obszaru przez twórców mapy.

Bardzo dużo opisowych informacji na temat sytuacji hydrograficznej znajduje się na mapie dolnego biegu Dniepru: „Horum duorum fluviorum ostia altera pars huius tractus Borýsthenis tibi exhibebit ex oneratur em Ingula maior in Bohum fluvium Ingulec autem quem paulo inferius depictu[m] habes Borýsthem in lacum Ilmien influenti commiscetur”<sup>42</sup>; „Ostium in altera parte huius tractus Borythenis vide”<sup>43</sup>; „Fons Inskuleis”<sup>44</sup>; „Isthmus inter Borysthe[nem] et mare”; „Ostium Bogi”<sup>45</sup>; „Pontvs Euxinus”<sup>46</sup>; „Albus lacus”. Odniesienie do biegu największych rzek w legendach umieszczonych na mapie pozwoliło na podkreślenie rozległości Dzikich Pól, a także wymienienie państw, których wpływy sięgały na te tereny: „Campus inter Bohum et Borysthenem”<sup>47</sup>; „Camporum latitudo maxima quorum partem

<sup>38</sup> Por. J. Łuczyński, *Sposoby wykonywania map*, s. 218.

<sup>39</sup> J. Naronowicz-Naroński, *Kartografia*, opr. T. M. Nowak, Białystok 2002, s. 48–51.

<sup>40</sup> Por. J. Łuczyński, „Wkład kartografii Rzeczypospolitej od XVI do pierwszej połowy XVIII wieku w rozwój kartografii Europy (Próba pełnego ustalenia filiacji wydanych drukiem map rozpatrywanego terenu)”, Toruń 2006, s. 248 (maszynopis pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. Stanisława Alexandrowicza, przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu, sygn. Dr 2253/I-II).

<sup>41</sup> Krainy tej nie opisują w swoich dziełach ani M. Kromer, ani Sz. Starowolski.

<sup>42</sup> Mowa o rzekach Inguł i Ingulec. W szczegółowej charakterystyce Ukrainy Wilhelma le Vasseur de Beauplana brak informacji na ich temat. Natomiast znajdują się one na jego mapie generalnej Ukrainy: Inguł jako „Angulet Wielki” oraz Ingulec jako „Ingulet Mały”.

<sup>43</sup> Dotyczy rzeki Inguł, uchodzącej do Bohu.

<sup>44</sup> Chodzi o źródła Ingulca.

<sup>45</sup> Beauplan w „Opisie Ukrainy” krótko wspomniał o ujściu Bohu niedaleko Siemionowego Rogu, którego T. Makowski nie opatrzył nazwą, zob. *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy*, wyd. Z. Wójcik, Warszawa 1972, s. 122.

<sup>46</sup> Część Morza Czarnego, nazywana przez starożytnych „Pontos Axeinos”, czyli „Morze Niegościnne”.

<sup>47</sup> Całość obszaru na prawym brzegu Dniepru, czyli terytorium Dzikich Pól.

nostris, partem Moschovitae partem Tartari potiuntur<sup>48</sup>; „Hic vero campus usque ad Bohum fluvium protenditur”; „Imperii Chamii Perekopensis pars<sup>49</sup>.”

Na mapie starannie wypisano w kartuszach nazwy porohów i objaśniono ich charakter. Na rzece odpowiadają im oznaczenia literowe. Ich nazwy najczęściej są bardzo zniekształcone przez holenderskiego sztycharza. Nazwy porohów, które występują na mapie, przypominają te z diariusza Eryka Lassoty, lecz w odwrotnej kolejności. Kiedy ten opisał ich dwanaście, na mapie zaznaczono tylko dziewięć porohów<sup>50</sup>. Poza tym zamieszczono tam następującą legendę: „PROGI vel. POROHI Prog nostra lingua latinis limen significat: sunt enim hic angustiae Borÿsthenis ob rupes quibus coarctatur aqua profluentis ex ideo veluti per limen ex alto decidit cum tanto sonitu ac fragore ut ad tria miliaria exaudiri nonnumquam queat Veteres Graeci talia loca καταδουπα a sonitu qui elonginquo exauditur vocare solebant. His similes Catharactae et in his magnis fluminibus inveniuntur. [V]Istula videlicet ad Gniew et Rheno ad Schauhusiam<sup>51</sup>. Niemene ad Runissÿszki<sup>52</sup> Quapropter in Borÿsthene quilibet magnis Europae fluminibus non modo adaequandus sed et praeponendus est infra Porohas navigationem hae Catharactae impediunt vltra autem et citra tutissimam magnis licet ac onerariis navibus vtpote triremibus nauigationem praebet<sup>53</sup>. Nazwy katarakt albo progów Dniepru umieszczone na pierwszej części mapy to: „A. Kadak poroh [Kudak]”, „B. Bulilo poroh [Budziłowski]”, „C. Wolezny poroh [Wołnik]”, „D. Zwonier poroh [Dzwoniec]”. Druga część mapy Dniepru rozpoczyna się od Nienasyteckiego Porohu. W kartuszu zostały wymienione następujące porohy: „Nienasytecz poroh [Nienasytecki]”, „Suski poroh [Surski]”, „Woluy poroh [Wilny]”, „Walkanowa zaboia poroh [Woronowa zawora]”, „Tawutzany poroh alias limes [Towolżański]”.

Na pierwszej części mapy oznaczono jeszcze szereg obiektów geograficznych, np. wysp na Dnieprze: „Baba” – powyżej ujścia rzeki Supoj<sup>54</sup>, „Wolczny oftrow” – powyżej ujścia Samary do Dniepru, „Krafny oftrow Infula ab amanitatem fodina<sup>55</sup> oraz inne: „PIWA MONTES<sup>56</sup>, „Nigra silva”. Poza tym w drugiej części mapy Dniepru występują też legendy o charakterze geograficznym ukazujące przede

<sup>48</sup> Terytorium na Zadnieprzu pomiędzy rzekami Dnieprem, Sułą i Horołem.

<sup>49</sup> Chodzi o część Chanatu Krymskiego.

<sup>50</sup> S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii*, s. 97.

<sup>51</sup> Ren w okolicach Szafuzy, zob. A. Piskozub, op.cit., s. 115.

<sup>52</sup> Niemen koło Rumszyszek.

<sup>53</sup> Szczegółowy opis porohów dają E. Lassota (zob. *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy*, s. 66) oraz W. Beauplan (zob. *ibid.*, s. 118). Por. *Herodot*, s. 45, 48–49.

<sup>54</sup> Na wyspie tej oznaczono kamienną rzeźbę z napisem „Baba”. O około dwudziestu rzeźbach niedaleko od Siedmiu Majaków wspomina E. Lassota, zob. *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy*, s. 80.

<sup>55</sup> Zapewne Kniaźy Ostrów. Było to miejsce postoju przed ciężką przeprawą przez porohy, por. W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków–Wrocław 1984, s. 17.

<sup>56</sup> Góry Piwa wspomina w swoim diariuszu E. Lassota, zob. *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy*, s. 65.

wszystkim różne aspekty stosunków hydrograficznych<sup>57</sup>: „Boh sive Bog Latine Deum significat celebris est fluvius Podoliae quem pleriq[ue] Hippanim<sup>58</sup> non nulli [nonnulli] Axiacum innixi Herodoti sententiae [sententiis] appellant”; „ILMIEN LACVS [Liman Dnieprowy – J. Ł.], quem nonnulli sinum carcinitum appellant”<sup>59</sup>; „Ex his lacubus sal sole concoctum decerpitur”<sup>60</sup>.

Należy dodać, iż tak jak na głównej mapie, tak i na odwzorowaniu kartograficznym ukazującym Dniepr zaznaczone są w legendach różne nazwy tych samych rzek: Dniepr – „Dniepr fluvius a Ptolemeo Borystenes vocatus”, Inguł – „INSKUL FLV[VIUS] aliis INGULA vocatus”, Ingulec – „INSKVLEC ab allis INGVLEC flu[vius]”; „Ingulec vel Inskulec fl[uvius]”.

Jeśli chodzi o Morze Bałtyckie, na mapie radziwiłłowskiej określono je nazwami pochodzącymi z języka niderlandzkiego – „De Oost See” i z łacińskiego – „Balticvm Mare”, Zalew Wiślany określono jako „Frifch haf”, Mierzęę Wiślaną jako „Frifch nerung”, Zalew Kuroński jako „Curis haf” i „Curonivs lacus”, Mierzęę Kurońską jako „Curifch nerung”, a Zatokę Ryską jako „Sinus Magnus Livoniae”.

Poprawności przedstawienia sieci hydrograficznej na mapie radziwiłłowskiej poświęcono już sporo miejsca w literaturze przedmiotu<sup>61</sup>. Odwołajmy się tu do oceny Janiny Piaseckiej, która przedstawienie rzek na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego określiła krótko jako „bardzo bogaty, ale dość zgeneralizowany obraz sieci rzecznej”<sup>62</sup>. W szerszym stopniu odniosła się do odwzorowania ukazanego na mapie dolnego Dniepru, uznając zawartą tam treść za bardzo szczegółową<sup>63</sup>.

Stosunkowo rzadko na mapie ukazane są sylwetki drzew, oznaczające występowanie na danym obszarze lasów. Ikonki te układają się w wąskie pasy. W rezultacie tego celowego zabiegu twórców mapy można odnieść wrażenie małej lesistości Wielkiego Księstwa Litewskiego nawet tam, gdzie w rzeczywistości występowały wielkie obszary leśne, na przykład na Polesiu, we wschodniej Białorusi czy w Puszczy Białowieskiej. Według Stanisława Alexandrowicza fundatorowi mapy, Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi „Sierotce”, zależało na tym, aby ukazać Litwę jako kraj zurbanizowany (o czym jeszcze dalej) i rozwinięty pod względem go-

---

<sup>57</sup> Część z nich pełni funkcję znaków kartograficznych miejsca, na tzw. prymitywach napisowych, por. J. Gołaski, *Mapy pomiędzy pismem, obrazem a elektronicznymi środkami informacji (relacje strukturalne)*, PPK, t. 30: 1998, nr 4, s. 251–259.

<sup>58</sup> Najczęściej spotykaną nazwą jest Hypanis.

<sup>59</sup> Zob. *Karkinicka Zatoka*, [in:] *Europa Wschodnia, Azja Północna i Środkowa, Zakaukazie*, część ogólną oprac. E. Bajkiewicz-Grabowska i in., część hasłową oprac. L. Bazyłow i in. (seria: *Encyklopedia geografii świata*), Warszawa 1997, s. 238.

<sup>60</sup> O pozyskiwaniu soli z Limanu Dniepru wspominał M. Kromer, zob. idem, op.cit., s. 34. Pisał zresztą o tym już Herodot, zob. *Herodot*, s. 58.

<sup>61</sup> Szerzej zob. S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii*, s. 133–135.

<sup>62</sup> J. E. Piasecka, *Dzieje hydrografii polskiej do 1850 roku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 52.

<sup>63</sup> *Ibid.*, s. 54–55.

spodarczym, a większe zalesienie klóciłoby się z takim właśnie obrazem Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>64</sup>.

Rzeźbę terenu, a konkretnie wyższe wyniesienia, oznaczono symbolicznie w postaci kopczyków, przede wszystkim w Karpatach (głównie na Rusi Czerwonej).

#### OBJAŚNIENIA SYMBOLI I KRAJOBRAZ KULTUROWY

Z punktu widzenia badań nad przestrzenią osadniczą uwagę zwraca legenda mapy zawarta w pięknie rytowanym kartuszu okuciowym, zwieńczonym herbem Wielkiego Księstwa Litewskiego – „Pogonią” i podtrzymywanym przez dwa putta. Poniżej tarczy znajduje się adres wydawniczy mapy. W owalnym kartuszu zatytułowanym „SIGNORVM vel CHARACTERVM DECLARATIO” mamy dziewięć sygnatur oznaczających: duże miasto („Vrbs”); miasto („Civitas”); miasto będące siedzibą wojewody („Civitas cum Palatinatu”); miasto „sądowe”, albo „powiatowe”, w którym rozpatrywane są sprawy szlachty („Civitas judicialis vel districtualis ubi causae Nobilium disceptantur”); siedzibę księcia („Domicilium Ducum”); siedzibę biskupa łacińskiego („Sedes Episcopi Romani”); siedzibę biskupa „greckiego”, którego pospolicie nazywają „władyką” („Sedes Episcopi Graecorum quasi vulgo Wladicas appellant”); miasteczko („Oppidum”); wieś z dworem szlachcica („Pagus cum domo Nobilis”). Ponadto w treści mapy, choć nie uwzględniono tego w legendzie, ponieważ nie zastosowano odrębnych sygnatur, lecz oznaczenie opisowe, naniesiono klasztory („monasterium”) i inne miejsca kultu religijnego<sup>65</sup> oraz uroczysko z ruinami („Swiecelnow uroczyŝcze”<sup>66</sup>). Interesujące oznaczenia sieci osadniczej znalazły się też na mapie dolnego biegu Dniepru, gdzie w kartuszu rolwerkowym objaśniono cztery rodzaje miejscowości: miasto chrześcijańskie („Civitas christianorum”); miasto tatarskie („Civitas Tartarorum”), zniszczony gród lub miasteczko chrześcijańskie („Arx vel Oppidum christianorum dirutum”); spustoszone gród tatarski („Arx Tartarorum vastata”)<sup>67</sup>.

Część miejscowości scharakteryzowano za pomocą określenia „Ducatus”. Dotyczy to przede wszystkim ówczesnych siedzib ruskich rodów kniaziowskich w Kowlu, Korcu, Wiśniowcu, Zasławiu i Zbarażu. Dawne siedziby kniaziowskie wyróżniono terminem „Olim ducatus”. Umieszczono je przy Czartorysku, Dubrowicy, Holszanach, Kobryniu oraz Włodawie. Najważniejsze siedziby książęce oznaczono znakiem graficznym zawartym w objaśnieniu symboli jako „Domicilium ducum”. Dotyczy to siedzib Radziwiłłów z nieświeskiej i birżańskiej linii (Birże, Dubinki, Nieśwież, Ołyka), Ostrogskich (Ostróg) oraz Giedrojciów (Giedrojcie). Ponadto w ten sam sposób oznaczono Królewiec jako główną siedzibę władcy Prus Książęcych oraz Mitawę<sup>68</sup>, stolicę księstwa Kurlandii i Semigalii.

<sup>64</sup> S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii*, s. 125.

<sup>65</sup> *Ibid.*, s. 118.

<sup>66</sup> Na mapie generalnej Ukrainy Beauplana z 1648 r. oznaczone jako miasteczko „Switelnow”, na mapie z 1660 r. „Switelna”, obecnie wieś Switilnia nad rzeką Trubież.

<sup>67</sup> Zob. H. Merczyng, *op.cit.*, s. 217.

<sup>68</sup> Obecnie łotewska Jelgava.



Spośród miejscowości wyróżniono także siedziby biskupstw rzymskokatolickich (Włocławek, Płock, Chełm, Przemyśl, Lwów, Łuck, Wilno, Wornie, Wenden); pominięto zaś Kraków, Kamieniec Podolski, Kijów, Chełmżę i Frombork). Oznaczono też siedziby biskupstw obrządku wschodniego: Wilno, Łuck, Lwów, Pińsk (nie uwzględniono Włodzimierza, Kijowa, Brześcia, Połocka i Przemyśla). Ani w pierwszym, ani w drugim przypadku nie odróżniono arcybiskupstw od biskupstw<sup>69</sup>.

Przy dwóch miejscowościach mamy informację o charakterze ekonomicznym – Bochnia i Wieliczka określone zostały jako kopalnie soli.

Na obszarze Warmii i Prus Książęcych pojawiły się też polskie odpowiedniki nazw miejscowości: dla Olsztyna – „Olsztyn”, dla Tylży – „Tylsa”, dla Koadiuten (lit. Katyčiai) – „Kotyca”. Podwójna nazwa podana jest dla Piza – „Iohansburg Polo[ne] Pis”.

W sumie na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego naniesiono 1020 punktów osadniczych, z czego 543 znalazły się w granicach po 1569 r. (53% znajdujących się na mapie, lecz aż 66% spośród nich pojawia się po raz pierwszy). Dla tej partii mapy T. Makowski mógł posłużyć się mapą księstwa połockiego Stanisława Pachołowieckiego z 1580 r. Z kolei na terenach ruskich Korony znajduje się 215 miejscowości (województwo braclawskie – 12, województwo kijowskie – 66, województwo wołyńskie – 76, województwo ruskie – 61)<sup>70</sup>.

Na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego oznaczono odpowiednimi nazwami krainy geograficzno-historyczne: Polesie – „POLESIA”, Żmudź – „SAMOGITIA”, ziemia rzczycka – „Rzczyckensis terra”, włość rohaczowska – „Rohaczoviense Territorium”, księstwo słuckie – „Slucensis Ducatus”, powiat mohylewski – „MOHILOVIE[N]SIS DISTRICTVS”.

Poza tym na mapie występują nazwy krajów sąsiadujących z Litwą i różnych prowincji Korony: „PRVSSIA”, „CVIAVIAE PARS PROVINCIAE MAIORIS POLONIAE”, „MINORIS POLONIAE PARS”, „RUSSIA RUBRA”, „PODOLIA”, „Podlachia”, „CVRLANDIAE DVCATVS”, „SEMIGALLIA”, „LIVONIAE PARS”, „Pokutiae [Pokucie] pars”, „DVCATVS SEVERIENSIS [księstwo siewierskie] PARS”, „OSILIAE [Ozylia] PARS”, czy wreszcie informacja o przygranicznych terenach państwa moskiewskiego („MAGNI DVCIS MOSCOVIAE CONFINIA”). Należy też zaznaczyć, że na mapie radziwiłłowskiej, po raz pierwszy w dziele kartograficznym, pojawia się nazwa „Ukraina”, którą tu utożsamiono z określeniami „Niż”

<sup>69</sup> J. Łuczynski, *Kwestie wyznaniowe na dawnych mapach Rzeczypospolitej – XVI – pierwsza połowa XVIII wieku*, [in:] *Polityka, religia, edukacja. Studia z dziejów XX i XXI wieku. Dedykowane Profesorowi Ryszardowi Michalskiemu*, red. Z. Karpus, K. Kačka, P. Tomaszewski, Toruń 2010, s. 425–426.

<sup>70</sup> Idem, *Ukraina na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. radziwiłłowskiej*, [in:] *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Наковий збірник*, вип. 18: *Матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 25 квітня 2006 р., м. Луцьк – смт. Олика, Луцьк 2006*, s. 23.

i „Wołyń dalszy”: „VOLYNIA VLTERIRIOR, quae tum VKRAINA tum NIS ab aliis vocitatur”<sup>71</sup>.

Na mapie dolnego odcinka Dniepru większość miejsc oznaczono jako ruiny miast chrześcijańskich i tatarskich<sup>72</sup>. Umieszczone tam legendy dotyczą zarówno ruin, jak i ważnych miast: „Viva vestigia arcis Siemimaiki<sup>73</sup> extant enim in hanc usq[ue] diem muri collem cingentes in ipso autem colle templum ac domus murata ad huc conspicuntur”; „Ostam kirmen<sup>74</sup>. Arx murata Tartarorum sed ob assiduos kozakorum incursus a Tartaris deserta eam namq[ue] Wisniuouecius puluere tormentario sub posito euerterat”; „Oczakow primarium oppidum Scytarum<sup>75</sup> quod a Czŷrkassy 67 a Catarktis 30, a Bialogrodo 20 miliaribus distat”; „Perekop. Domicilium Ducis Scytarum distat Oczakovia 20 ab Ostamkirme[n] totidem miliaribus”; „Balneum Vitoldi”<sup>76</sup>.

### TRZEŚĆ HISTORYCZNO-ETNOGRAFICZNA

Na mapie radziwiłłowskiej występuje szereg informacji o treści historycznej. Na karcie przedstawiającej obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego zamieszczono legendy poświęcone dziejom Litwy. O historycznej wartości tych przekazów świadczy ścisłość zawartej w nich wiedzy<sup>77</sup>. Większość z nich dotyczy wojen z Moskwą, czyli wydarzeń z niedalekiej przeszłości: „Wieliss capitur a Stephan[o] 1579”<sup>78</sup>; „Moschorum irruptiones, Lithuani arcent ac repellunt”<sup>79</sup>. Zawarta jest

<sup>71</sup> S. Alexandrowicz uważa, że użycie przez T. Makowskiego określenia „VOLYNIA VLTERIRIOR”, świadczy o jego słabej znajomości Kijowszczyzny, bo o nią tu w rzeczywistości chodziło. Z kolei według Henryka Łowmiańskiego jest to pozostałość dawnej tradycji lub ślad wołyńskiej kolonizacji na tym terenie, por. S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii*, s. 130–131; H. Łowmiański, *Rola historyczna Wołynia w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, [in:] *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 2. Historia. Prace na V Międzynarodowy Kongres Slawistów w Sofii*, Warszawa 1963, s. 27–28; J. Łuczyński, *Ukraina na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 23.

<sup>72</sup> H. Merczyng, op.cit., s. 217.

<sup>73</sup> E. Lassota miejsce to nazywa „Siedni Majaki”; nazwa ta funkcjonowała w tradycji ludowej jako „Siedem Majaków”, do dziś koło Berysławia istnieje uroczysko Siedem Majaków, por. *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy*, s. 80. Oficjalna turecka nazwa to Kyzy Kermen, obecnie Berysław. Za przekazane informacje dziękuję dr. Władysławowi Berkowskiemu z Kijowa.

<sup>74</sup> Asłam Kermen lub Islam Kermen, obecnie Kachowka. W górę Dniepru leży Rohat Kirmen (Rohat Kermen), obecnie Hornostajewka.

<sup>75</sup> Mianem Scytów określa autor Tatarów. Obie nazwy stosowane są na mapie najwyraźniej wymiennie.

<sup>76</sup> Określenie to występuje na mapie dwukrotnie. „Witoldową Łażnią” nazywano komorę celną, wybudowaną przez księcia Witolda u Tawańskiego Brodu dla karawan idących z Kaffy do Kijowa. W pobliżu znajdowała się również dogodna przeprawa tatarska, którą na swojej mapie Dniepru oznaczył W. Beauplan, por. *TRACTVS BORYSTHENIS VULGO DNEPR ET NIEPR DICTI, A CHORTIKA OSTRO AD URBEM OCZAKOW UBI IN PONTVM EUXINUM se EXONERAT*, wydany przez J. Blaeua w Amsterdamie w 1662 r., zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej cyt. SGKP), t. 13, red. B. Chlebowski, Warszawa 1893, s. 672.

<sup>77</sup> W. Iwańczak, *Kilka uwag o dawnej mapie*, s. 57.

<sup>78</sup> Wieliz został zdobyty przez Stefana Batorego podczas kampanii w 1580 r.

<sup>79</sup> Informacji o „wycieczkach” wojsk moskiewskich na Litwinów towarzyszy scena ikonograficzna przedstawiająca walki konnicy na obszarze tzw. Bramy Smoleńskiej.

też na mapie interesująca ocena siły zamku witebskiego, jako najbezpieczniejszej twierdzy chroniącej Litwę przed Moskwą: „Witepsk tutissimum totius Lithuaniae propugnaculum adversus incursus Moschorum”. Większy passus poświęcono także zwycięstwu odniesionemu przez Mikołaja Radziwiłła „Rudego” w bitwie pod Czaśnikami (nad rzeką Ułą) w styczniu 1564 r.: „Anno 1564 ad Vłam arcem caesus est Moschorum exercitus 30000 hominum duce Siuiscio a Nicolao Radziwił in Dubinki et Birze duce auspiciis Sigismundo Augusti”<sup>80</sup>, a także bitwie pod Orszą z 1514 r.: „Hic a Constantino Duce in Ostrog caesus est exercitus Moschi 40000 auspiciis Sigismundi primi Anno 1514”<sup>81</sup>. Zamieszczono także wzmiankę o utracie w roku 1563 Połocka i jego odebraniu przez króla Stefana: „Anno 1563 Polotia sub Sigismundo Augusto Rege Poloniae a Moscho ademptae a Stephano autem Rege recuperata”, oraz nieścisłą informację o przyjęciu w 1559 r. przez króla Zygmunta Augusta w opiekę Inflantczyków, wcześniej uciskanych przez Moskwę: „Livones in fide[m] ac clie[n]telam Sigismundi Augusti Regis Poloniae Moscoviticis armis atq[ue] tyrannide oppressi Positoliae suscipiuntur An[no] 1559”<sup>82</sup>. Na mapie jest też informacja o Kiernowie jako pierwszej stolicy Litwy: „Kiernow primum Duci Lith[uaniae] domicilium”<sup>83</sup>. Ponadto na mapie znalazły się wzmianki o moście na rzece Mierei podzielonym pomiędzy Litwinów i Moskwę („Huius pontis mediam partem nostri mediam vero Moschi conficiunt ac reparant”); o wybudowaniu zamku Morawiesk przez Moskwę („Morawiesk arx nuper a Moschis extracta”)<sup>84</sup> i założeniu miasteczka Korsuń przez Stefana Batorego („Korsun oppidum a Rege Stephano extractum [exstructum] Anno 1581”)<sup>85</sup>. Bez komentarzy przedstawiono płonący zamek Sokół (zdobyty przez wojsko króla Stefana w 1579 r.)<sup>86</sup>, namioty pod obleganymi i zdobytymi przez Batorego Wielkimi Łukami, a także rysunki szyków bitewnych pod Toropcem<sup>87</sup>.

<sup>80</sup> Maciej Strykowski podaje w swojej kronice, że wojska moskiewskie dowodzone przez kniazia Piotra Szujskiego straciły na polu bitwy 25 000 żołnierzy (oczywiście są to dane mocno przesadzone), a kolejne 5000 Moskali zbiegło do Połocka, zob. M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*, t. 2, Warszawa 1846, s. 414–415.

<sup>81</sup> Na mapie napis ten umieszczony został koło Radomla, lecz odnosi się do bitwy pod Orszą. Liczbę 40 000 poległych (na ogólną liczbę 80 000) żołnierzy moskiewskich wymienia M. Strykowski, zob. idem, op.cit., t. 2, s. 378–385.

<sup>82</sup> W 1559 r. stany inflanckie poddały się pod protektorat Zygmunta Augusta jako polskiego i litewskiego władcy, natomiast układ w Pozwolu (na mapie „Positoliae”) został zawarty w 1557 r., oznaczając *de facto* zawarcie sojuszu polityczno-wojskowego Inflant z Litwą przeciw Moskwie, zob. M. Strykowski, op.cit., t. 2, s. 410.

<sup>83</sup> Dzisiaj, choć niedawne odkrycia archeologiczne potwierdziły istotną rolę Kiernowa u zarania państwowości Litwy, większość współczesnych historyków litewskich wypowiada się ostrożnie na temat pełnienia funkcji stołecznego ośrodka przez ten gród, zob. Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, tłum. P. Grablunas, Warszawa 2008 (wyd. 1, dodruk), s. 42–45; por. M. Strykowski, op.cit., t. 1, Warszawa 1846, s. 251.

<sup>84</sup> Obecnie to miejscowość Moriwska na Ukrainie.

<sup>85</sup> Mowa tu o lokacji miasta, która faktycznie nastąpiła w 1584 r., zob. SGKP, t. 5, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1884, s. 35.

<sup>86</sup> O płonącym zamku Sokół pisał M. Strykowski, zob. idem, op.cit., t. 2, s. 430.

<sup>87</sup> Zob. *ibid.*, s. 435.

Jeszcze bogatsza treść historyczna zawarta jest na mapie Dniepru. Autor starał się wyjaśnić genezę i rolę niektórych miejscowości naddnieprzańskich, szczególnie na odcinku poniżej Czerkas: „Czŷrkassŷs<sup>88</sup>. Tradunt pleriq[ue] Czŷrkassos esse reliquias veterum illorum Cŷmbrorum<sup>89</sup> qui a Homero Cŷmerŷ<sup>90</sup> vocantur: Ferunt[que] eos magna ex parte Machometana religione uti quod ego affirmare non audeo cum omnibus constet [constat] eos Ruthenos esse Graecamq[ue] religionem profiteri”. Ponadto znalazły się tu informacje na temat sposobów prowadzenia walk na tych terenach z Tatarami (określanymi tu jako Scytowie): „Hic Scythae latitare donec omnes conueniant inuasuri nostras regiones solent<sup>91</sup>”; „Hic velites cum veniunt tutos se a quibusuis periculis esse existimant<sup>92</sup>”.

Na mapie poniżej porohów autor umieścił legendę dotyczącą wyspy Chortycy, w której opisał krótko postać Dymitra „Bajdy” Wiśniowieckiego i jego rolę jako przywódcy kozackiego i założyciela pierwszej Siczy zaporoskiej: „Chorcica. Locus est ad Borŷsthenem, Demetrŷ Wisniowieccŷ antiquissimae Prosapiae Herois oeconomia militari clarissimus hic enim sedem ac firmamentum sui roboris statuerat dimidiumq[ue] eius loci muro cinxerat, qui natura adeo munitus extitit ut Ducis vel Chami Perekopensis ac totius illius Hordae vires et impetum tam diu sustinere potuerit donec longa obsidione carens Wisniowieccius rebus advictum necessariis equos cogere ad extremum nauiculis conscensis Porohos superauerit saluisq[ue] suis omnibus incolumis Czŷrkassos peruenerit<sup>93</sup>”.

<sup>88</sup> Trudno jednoznacznie stwierdzić, dlaczego autor powiązał Czerkasy z Czerkiesami, wywodząc ich od starożytnych ludów. Najprawdopodobniej odwołał się do Zygmunta Herbersteina, który używa dwukrotnie określenia „Circassi”, pierwszy raz w opisie Tatarów, gdzie mowa o Czerkiesach żyjących w górach, na południe od rzeki Kubań; po raz drugi w opisie Litwy, w odniesieniu do Kozaków naddnieprzańskich (S. Herberstein, *Rerum Moscoviticarum commentarii* [...], Antverpiae 1557, k. 108v, 111v). Zob. również: A. Kappeler, *Herberstein als Ethnograph. Die Nichttrussen des Moskauer Reiches und an dessen Grenzen in der „Moscovia“*, [in:] *Russland, Polen und Österreich in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Walter Leitsch zum 75. Geburtstag*, hrsg. v. Ch. Augustynowicz i in., Wien–Köln–Weimar 2003, s. 70. Bogatsze informacje na temat Czerkas podają E. Lassota i W. Beauplan, zob. *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy*, s. 64–65, 114.

<sup>89</sup> Cymbrowie – plemię pochodzące z Półwyspu Jutlandzkiego; jest nieprawdopodobne, aby dotarli w dorzecze Dniepru, raczej nie mają nic wspólnego z ludem Kimeriów, ani mitologicznym, wspomnianym przez Homera, ani rzeczywistym, por. J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 1996 (wyd. 6), s. 351–353.

<sup>90</sup> W *Odysei* Homera mowa o Kimeriach, zob. *Homer*, [in:] M. S. Bodnarski, op.cit., s. 27. Kimeriowie mieli niegdyś zamieszkiwać ziemie południowej Ukrainy. Cymbrów i Kimeriów powiązał już Plutarch, por. J. Strzelczyk, *Odkrywanie Europy*, Poznań 2000, s. 103, 195. Wiadomo, że T. Makowski informację o Kimeriach i Cymbrach zaczerpnął z kroniki M. Strykowskiego, por. idem, op.cit., t. 1, s. 28.

<sup>91</sup> Nad rzeką Tyśmienicą („TYSZMIEN FLV”) przy Czarnym Lesie („Nigra fylva”) brał swój początek tzw. Czarny Szlak, którym Tatarzy ruszali w głąb Ukrainy, zob. SGKP, t. 7, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1886, s. 269.

<sup>92</sup> Mowa o Kozakach uchodzących za porohy. Miejsce oznaczone naprzeciw Kudaku.

<sup>93</sup> E. Lassota skupił się na przekazaniu informacji na temat położenia Chortycy, zob. *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy*, s. 67, 80. Z kolei W. Beauplan ukazał walory obronne wyspy, zob. *ibid.*, s. 119.



Naprzeciw na Dnieprze oznaczono wyspę Chortycki Ostrów („Chorczycki oftrov”). Dalej mamy charakterystykę wyspy Tomakówki<sup>94</sup>: „Tomakowka. Olim oppidum erat ut ruina testantur, nunc autem insula est in Borÿsthene eodem nomine gaudens in qua Nisoÿ kozacy tanquam in arce firmissima habitant confidenter”. Naprzeciw na Dnieprze jedną z wysp oznaczono jako Ostrów Temakówka („Temakowka oftrov”).

Interesująca jest także zamieszczona na mapie charakterystyka Kozaków, stąd przytaczamy tu jej tłumaczenie w całości<sup>95</sup>: „O Kozakach. Kozacy to lud żołnierzy przemieszany z [osób] prywatnych pozbawionych szlachectwa i unikających pańszczyzny. Dawniej używali lekkiej broni, oczywiście łuków, włóczni, lekkich dział; z tego powodu byli nazywani lekkozbrojnymi. Teraz zaś używają dział fortecznych i wszelkich rodzajów [broni], niewykorzystywanych w poprzednich latach. Wiodą oni życie przy porohach czy też kataraktach, na wyspach Dniepru, wystawieni na wszelkie burze. Podlegają dowództwu najwyższego dowódcy wojsk Polski. Wodza wybierają spośród siebie; wybranego łatwo zdejmują z funkcji; kiedy zaś nie wiecie mu się dobrze w kolejnych sprawach, niekiedy [go] zabijają. Kiedy zaś cierpią na niedostatek żołądka, mają zwyczaj skrycie najeżdżać miasta sąsiednie i po ich spustoszeniu obciążeni łupem wracać, jak wtedy gdy pod dowództwem Podkowy<sup>96</sup> złupili i spustoszyli miasto sułtana Turków – Tehinię w Mołdawii. Jeśli zaś nie nadarzy im się okazja do łupów, tak pożądliwie domagają się [pożywienia] w ojczystych stronach, że niekiedy ich dzikie ataki ze stratą [dla tych stron] są powstrzymane<sup>97</sup>”.

---

<sup>94</sup> Według niektórych badaczy to na wyspie Tomakówce znajdowała się pierwsza Sicz zaporoska, por. A. Gurbik, *Pierwsza Sicz Zaporoska na Tomakówce*, Kwartalnik Historyczny, R. 109: 2002, nr 3, s. 67–85.

<sup>95</sup> Można przypuszczać, że jest to pierwsza opublikowana informacja o obyczajach Kozaków, która trafiła do Europy Zachodniej jeszcze przed wydaniem *Opisu Ukrainy* W. Beauplana.

<sup>96</sup> Jan Podkowa w listopadzie 1577 r. najechał wraz z Kozakami zaporoskimi Mołdawię. Pozbawił władzy hospodara Piotra V Kulawego, sam rozpoczynając zaledwie kilkutygodniowe rządy w Mołdawii jako Jan IV. Wkrótce został pokonany przez wojska siedmiogrodzkie Krzysztofa Batorego. Zbiegł do Polski, gdzie pod naciskiem Turcji z rozkazu Stefana Batorego został stracony we Lwowie 16 VI 1578 r., zob. *Гетьмани України*, Харків 2007, s. 33–35.

<sup>97</sup> „DE KOZACYS. Kozacy est genus militum ex honore privatis expulsis laboremq[ue] evitantibus conflatum. Hi armis levibus antea utebantur, unde et Velites dicti sunt, arcubus videlicet frameis, bombardis levioribus: nunc autem tormenta muralia et omne genus, annorum antea illis inusitatum, usui est. Hi itaq[ue] vitam ad Porohas sive Cataracta in insulis Borÿsthenis, sub casis quibusvis tempestatibus expositi, degunt, in obedientia atq[ue] suprema [supremo] exercituum Poloniae praefecti continentur. Ducum [Ducem] inter se eligunt, electum facile deponunt, infeliciter autem illi rebus succedentibus nonnunquam trucidant tum vero inopia annonae laborant, clam civitates vicinis invadere et illis depopulatis praeda onusti reverti Solent, ut Duce Podkova Tehiniam Moldaviae kossinscio kozlonum. Turcarum Imperatoris civitates depraedati ac depopulati sunt. Si vero ad exteros eundi occasio sese illis non obtulerit ita paternis inhiant possessionibus ut non nunquam feroces eorum impetus cum detrimento reprimantur”.

## WYKONANIE MAPY

O sposobie wykonania mapy dowiadujemy się z umieszczonej na niej (w ozdobnym kartuszu) informacji. T. Makowski usprawiedliwiał się tu z faktu pewnych nieścisłości w wyrysowaniu położenia granic Wielkiego Księstwa Litewskiego i innych miejsc, pisząc, iż może to wynikać ze stosowania różnych miar odległości („bowiem litewskie mile rozleglejsze są od polskich, ruskie zaś i podolskie od litewskich”): „Spectatori humano. Regiones M[agno] Ducatui Lithuaniae adiacentes non tam enueleate [inuelate] quam res ipsa postulabat Caliorum Geographorum morem secuti in hanc tabulam inscripsimus: hic enim M[agnus] D[ucatus] Lithuaniae ut antiquis terminis continebatur accurate ac diligenter describitur, quare non mireresi [mirerare] quantitati circino secundum miliarium longitudinem hic expresse quiuis [quius] locus exacte non respondebit: iter enim obliquum, ac niaequalitas [inaequalitas] miliarium cum Lithuanica Polonicis, Russica item ac Podolica Lithuanicis ampliora sint, id efficiunt”<sup>98</sup>. Odległości określane były na podstawie itinerariów oraz danych dostarczonych przez miejscowych informatörów<sup>99</sup>. Samodzielnych pomiarów w terenie dokonywał także sam T. Makowski<sup>100</sup>. Najważniejsze było w tym wypadku wyznaczanie odległości pomiędzy poszczególnymi miejscowościami. Wspomina o takim sposobie pozyskiwania informacji także nieznaną autor w liście adresowanym do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”<sup>101</sup>. Dlatego mogą zachodzić różnice dla poszczególnych krain, gdzie istniały różne miary długości. Stąd na mapie podano trzy rodzaje mil.

Stanisław Alexandrowicz udowodnił, poprzez zestawienia wykonane na podstawie tablic synoptycznych, iż faktycznie skrajne fragmenty mapy były przerysowane z wcześniej wykonanych map Polski i ziem sąsiednich, z ewentualnymi uzupełnieniami<sup>102</sup>. Ziemie polskie wykreślono na podstawie map: *Polonii* Bernarda Wapowskiego z 1526 r., *Polonii* Waława Grodeckiego z atlasu Abrahama Orteliusa z 1570 r., oraz *Sarmacji Europejskiej* Andrzeja Pograbki z 1570 r.; Prusy przedstawiono na podstawie mapy Kacpra Hennebergera z atlasu A. Orteliusa z 1584 r.; Inflanty – mapy teatru wojen z Moskwą Macieja Strubicza z 1589 r. Podstawą źródłową dla ukazania pogranicza moskiewskiego były mapy Litwy i Moskwy z atlasu Gerharda Mercatora z 1595 r., ponadto mapa M. Strubicza.

Należy podkreślić generalnie dużą dokładność wykonania mapy radziwiłłowskiej. Można ją ocenić na podstawie sporządzonej siatki zniekształceń<sup>103</sup> oraz wyników badań, jakie przeprowadził już w 1913 r. Henryk Merczyng<sup>104</sup>. Jednolitym

<sup>98</sup> Por. J. Łuczyński, *Sposoby wykonywania map*, s. 216–220.

<sup>99</sup> O podobnej metodzie zbierania materiałów źródłowych wspominał ponad pół wieku później Józef Naronowicz-Naroński, por. idem, op.cit., s. 31.

<sup>100</sup> T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, s. 210–212.

<sup>101</sup> S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii*, s. 10–11, przyp. 10.

<sup>102</sup> Idem, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 44–49.

<sup>103</sup> J. Łuczyński, *Analiza dokładności*, ryc. 1: „Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego z naniesioną siatką zniekształceń”.

<sup>104</sup> H. Merczyng, op.cit., s. 218–222.

fragmentem siatki zniekształceń o najmniejszych deformacjach jest obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego w granicach po 1569 r. Za najbardziej regularny można uznać układ siatki zniekształceń w centralnej części Wielkiego Księstwa Litewskiego, ograniczony południkami  $23^{\circ}$ – $28^{\circ}$  E i równoleżnikami  $53^{\circ}$ – $56^{\circ}$  N w okolicach Wilna i Kowna, gdzie zauważyć można w miarę regularne prostokąty. Odpowiada to również informacji, jaką podał autor w kartuszu na temat sposobu wykonania mapy. Największe zniekształcenia występują na ziemiach pogranicznych z Moskwą. Odchylenia południków siatki zniekształceń występują głównie na bagnach Polesia. Jest to zrozumiałe ze względu na trudny dostęp do tych terenów.

Z terenów poza Wielkim Księstwem Litewskim najbardziej wiernie zostały przedstawione Prusy Książęce. Deformacje są również na obszarze Korony, szczególnie w Małopolsce i na Kujawach. Niewielkie zniekształcenia występują na Ukrainie, którą skartowano na podstawie materiałów dostarczonych od informatorów<sup>105</sup>. Układy współrzędnych pokrywające Ukrainę i Wielkie Księstwo Litewskie są zbliżone do siebie. Na obszarze Ukrainy południki przebiegają raczej regularnie, z wyjątkiem doliny Dniepru. W dolnym prawym rogu mapy na siatce zniekształceń pojawia się południk  $32^{\circ}$  E (według Greenwich), który nie występuje na badanej mapie. Podobnie jest z równoleżnikiem  $49^{\circ}$  N, gdzie na mapie występuje miasto Kamieniec Podolski. Jest to celowy zabieg skupienia treści, wykonany przez autora mapy, aby nie powiększać powierzchni mapy. Widać, że T. Makowski zamierzał zmieścić na mapie ważne miasta pogranicza, których nie objąłby poprawnie wyrysowany obraz kartograficzny.

Analizując przebieg południków i równoleżników tworzących siatkę zniekształceń, można więc wyróżnić sześć obszarów o odmiennej strukturze kartograficznej: Wielkie Księstwo Litewskie w granicach po 1569 r., fragment obszaru Korony w granicach sprzed 1569 r., pogranicze moskiewskie, Prusy Książęce, większa część Ukrainy. Dodatkowo wymienić należy Kurlandię i nieznaczny fragment Inflant, pokryty tytułowym kartuszem<sup>106</sup>.

Już H. Merczyng dowiódł, iż większość (kilkadziesiąt) najważniejszych punktów na mapie zostało określonych metodami astronomicznymi. Z pomiaru 33 miejscowości (siedzib powiatów, województw i rezydencji książęcych) otrzymano następujące wyniki: średni błąd długości geograficznej wyniósł 22 km; średni błąd szerokości geograficznej – 46 km; średni błąd położenia miejscowości – 51 km. Najmniejsze błędy szerokości geograficznej określono dla miejscowości: Mińsk ( $2'$ ), Nowogródek ( $1'$ ), Połock ( $1'$ ), Pińsk ( $1'$ )<sup>107</sup>. Dla długości geograficznej 13 miejscowości (spośród 33) błąd wyniósł poniżej  $30'$ . Dla Nieświeża pomiar został wykonany najbardziej precyzyjnie, tzn. długość geograficzna tego miasta jest zgodna z rzeczywistością. Zastanawiająco dokładnie określono długość Krakowa

<sup>105</sup> J. Łuczyński, *Sposoby wykonywania map*, s. 218.

<sup>106</sup> Idem, *Analiza dokładności*, s. 369–370; por. *ibid.*, ryc. 1. „Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego z naniesioną siatką zniekształceń”.

<sup>107</sup> Pomiaru wykonywane na podstawie określenia wysokości kątownej gwiazd.

(błąd sięga zaledwie 2'), zapewne na podstawie wcześniejszych ustaleń Mikołaja Kopernika. H. Merczyng uważał, iż położenie Nieświeża ustalono w odniesieniu do Krakowa, a pozostałe miejscowości na Litwie – w odniesieniu do Nieświeża<sup>108</sup>.

#### OPIS LITWY TOMASZA MAKOWSKIEGO

Bardzo interesującym elementem całości kompozycji jest tekst objaśniający<sup>109</sup>, dołączony do samoistnego wydania mapy z 1613 r. Nie umieszczano go w kolejnych wydaniach atlasowych, ze względu na i tak wielką powierzchnię mapy. Dopiero w 1635 r. umieszczono go w atlasie W. J. Blaeua jako osobny opis na odwrocie mapy. Tekst stanowi krótką charakterystykę Litwy i jej stolicy, Wilna. Zawiera także opis obyczajów Litwinów oraz omówienie ważnych wydarzeń z dziejów Litwy: chrztu Jagiełły, unii lubelskiej, unii brzeskiej z 1596 r., rozwoju reformacji i innych. Autor chciał czytelnikom mapy przekazać rzetelną wiedzę, obalając przy tym nieścisłości i stereotypy, jakie powtarzano na temat Litwy w Europie Zachodniej, a do czego przyczynił się w XV w. Eneaszy Sylwiusz Piccolomini<sup>110</sup>. Twórcy mapy radziwiłłowskiej wyraźnie polemizowali też (choć bez podania konkretnych nazwisk) z Zygmuntem Herbersteinem<sup>111</sup> oraz Georgiem Braunem, autorem opisu Wilna, dołączonego do widoku miasta w *Civitates Orbis Terrarum* Fransa Hogenberga<sup>112</sup>. T. Makowski wyraźnie przeciwstawiał się bałamutnym informacjom na temat Litwy, spotykanym u innych autorów, podkreślając fakt przemierzenia przez siebie prawie całego państwa litewskiego. Tym samym wzmacniał wiarygodność swego wywodu. Makowski zaprzeczał między innymi faktowi rzekomo trudnego dostępu do Litwy. Twierdzono bowiem, że kraj ten dostępny jest ze względu na słabe szlaki komunikacyjne jedynie zimą. Tymczasem z dołączonego do mapy radziwiłłowskiej opisu wynika, że można się tam dostać drogą „pewną i pozbawioną przeszkód”.

Pierwsze informacje zawarte w tym opisie dotyczą krajobrazu geograficzno-przyrodniczego Wielkiego Księstwa Litewskiego (w granicach po 1569 r.). W opi-

<sup>108</sup> H. Merczyng, op.cit., s. 203–227.

<sup>109</sup> Przedruk tekstu łacińskiego zob. w: J. Jakubowski, *W sprawie mapy Litwy Tomasza Makowskiego (1613)*, Przegląd Geograficzny, t. 1: 1919, s. 302–304, przyp. 1; tłumaczenie na język białoruski zob. w: М. Спірыдонаў, *Беларусь* [I], załącznik 5, s. 45–48; por. reprodukcję tekstu z mapy oraz jego tłumaczenie na język angielski w: *Lithuania on the Map*, s. 388–389.

<sup>110</sup> I. Zarębski, *Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polską i Polakami*, Kraków 1939, s. 96–130; M. Chachaj, *Znajomość dzieł Eneasza Sylwiusza Piccolominiego w dawnej Polsce*, Czasy Nowożytny, t. 4: 1998, s. 113–126; J. Smołucha, *Krąg znajomych i przyjaciół Eneasza Sylwiusza Piccolominiego z Czech i Polski. Z dziejów humanizmu w Europie środkowej w XV wieku*, [in:] *Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, red. W. Iwańczak, J. Smołucha, Kraków 2010, s. 83–94.

<sup>111</sup> Por. <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gerberstein/frametxt8.htm> (dostęp z 14 I 2012 r.).

<sup>112</sup> Tekst łaciński i jego tłumaczenie zob. w: *Lithuania on the Map*, s. 208–209; por. *Dantiscum Emporium Totius Europae Celeberrimum. Gdańsk i Bałtyk na mapach, widokach oraz dokumentach ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego (Bitburg, Niemcy). Katalog wystawy, Ratusz Głównego Miasta Gdańska, październik 2004–styczeń 2005*, autorzy katalogu K. Kozica, J. Pezda, tłum. A. Bartezyk, Gdańsk 2004, poz. G 66, s. 156.



sie geograficznym w pierwszej kolejności wymienione zostały żeglowne rzeki: Niemen – „Chronon Niemen”, Dźwina – „Rubon Dzwina”, Dniepr – „Borysthenes Dniepr”, Bug – „Bugus”, Prypeć – „Pripetius”, Wilia – „Vilia”, Berezyna – „Bereszyna”, Szczara – „Szczara”, Święta – „Swieta”, Niewiaza – „Nieuiaza”, Świsłocz – „Swislocz”, Słucz – „Slucz” oraz Łań – „Lania”. W przypadku trzech pierwszych mamy również nazwy łacińskie, tak jak na właściwej mapie. Dalej autor wspomina o obfitości lasów i występującej tam dzikiej zwierzyny, a także miodu oraz drewna. Ten opis mówiący o bogactwie terenów leśnych jest zresztą do pewnego stopnia sprzeczny z tym, co widzimy na samej mapie, jak to zostało już wyżej podkreślone. Może więc T. Makowski, rezygnując ze zbyt częstego rysowania na mapie symboli oznaczających lasy, chciał ją uczynić po prostu bardziej czytelną.

Z opisu dowiadujemy się również o bogactwie Litwy. Stwierdzono tu, co ściśle odpowiada treści mapy, że w Wielkim Księstwie Litewskim znajduje się bardzo duża liczba miast, miasteczek i wsi. Na mapie zaznaczono ich 543. Tymczasem według obliczeń S. Alexandrowicza w państwie litewskim w tym czasie (tj. przed datą ukazania się pierwszego wydania mapy, czyli około 1603 r.) miało istnieć w sumie około 670 miast i miasteczek<sup>113</sup>. Zatem zdecydowana większość z nich została na mapie ukazana. Poza tym w opisie określono położenie topograficzne Wilna, u ujścia Wilejki do Wilii. Przy okazji wskazano na żeglowność Wilii oraz miejsce jej ujścia do Niemna – pod Kownem. Oprócz Wilna w opisie wymieniono szereg miast królewskich: Troki, Kowno, Grodno, Brześć, Połock, Mińsk, Mohylew, Nowogródek oraz książęcych (należących do Radziwiłłów): Słuck, Nieśwież i Birze. W opisie znaleźć można też informacje dotyczące stosunków wyznaniowych na Litwie. Między innymi wymieniono tu niektóre wileńskie świątynie, wspomniano o uczelniach jezuickich istniejących w Wilnie, Połocku i Nieświeżu, a także podano informację o unii brzeskiej, co zapewne było zasługą fundatora mapy, który był wielkim protektorem Kościoła unickiego<sup>114</sup>.

#### PODSUMOWANIE

Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego, której głównym twórcą był Tomasz Makowski, wydana z fundacji Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, ukazuje przestrzeń Litwy w jej granicach sprzed unii lubelskiej 1569 r. Zawarte na niej informacje wzajemnie się uzupełniają za pomocą dwóch różnych form przekazu – obrazu (przekaz kartograficzny) oraz tekstu. Czytelnik uzyskał w ten sposób bogate kompendium wiedzy geograficznej, historycznej, a w pewnym stopniu też ekonomicznej i kulturowej dotyczącej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Mapa radziwiłłowka składa się właściwie z dwóch odrębnych odwzorowań kartograficznych: mapy głównej ukazującej wnętrze Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz

<sup>113</sup> Por. S. Alexandrowicz, *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w.*, [in:] idem, *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń 2011, s. 41–67.

<sup>114</sup> Szerzej na ten temat zob. w: T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” a unia brzeska*, *Czasy Nowożytnie*, t. 2: 1997, s. 47–63.

mapy dolnego Dniepru. Mapa radziwiłłowska daje bogaty obraz stosunków hydrograficznych. Mapa Dniepru przekazuje z kolei wiele szczegółowych informacji dotyczących tego słabo znanego wówczas w Europie obszaru, m.in. o porożach na rzece, najprawdopodobniej po raz pierwszy opublikowane. Wiele informacji zamieszczonych na mapie Litwy jest zbieżnych z wiedzą zawartą w kronice Macieja Strykowskiemu. Z kolei zamieszczona na mapie Dniepru charakterystyka Kozaków, a także zamieszkanego przez nich Niżu, nie jest sprzeczna z informacjami zawartymi w opisach Ukrainy i Kozaczyzny autorstwa Eryka Lassoty (z końca XVI w.) i Wilhelma Beauplana (z pierwszej połowy XVII w.).

Na podkreślenie zasługuje fakt, iż mapę radziwiłłowską wykonano zgodnie z wówczas obowiązującym kanonem kartograficznym: ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego wykreślono na podstawie pomiarów i obserwacji terenowych. Z kolei terytoria sąsiednie skartowano, korzystając z innych map. Najdokładniej wykreślono obszar Litwy etnicznej. W sumie oznaczono około 1020 punktów osadniczych z rozróżnieniem ich charakteru. Ważne uzupełnienie mapy stanowi dołączony doń tekst charakteryzujący Litwę w granicach po 1569 r. Opis szesnastowiecznej Litwy stanowi polemikę ze stereotypami rozpowszechnianymi w dziełach Eneasza Sylwiusza Piccolominiego, Zygmunta Herbersteina i Georga Brauna. Mapa radziwiłłowska Wielkiego Księstwa Litewskiego przez ponad 100 lat była najważniejszym źródłem informacji na temat przestrzeni tego kraju w Europie.

## ANEKS

*Fragment opisu Litwy Tomasza Makowskiego zamieszczonego pod mapą radziwiłłowską wydaną w 1613 r.*

„BENEVOLO LECTORI S[ALVTEM]

Describentibus nobis ea cum diligentia qua potuimus tabulam hanc Geographicam M.[agni] Duca.[tus] Lithuaniae operae pretium visum est de plaga regionis ac moribus hominum pauca huic tabulae adjicere, quo potissimum occurramus scriptis ac sententiis variorum authorum, qui nonnulla incerta de hac regione libris suis tradiderunt, quae nos, totam fere eam describendi causa peragrantes, scriptis illorum non modo non consentanea, sed et adversantia comperimus.

Magnus Ducatus Lithuaniae est regio amplissima ac nobilissima: et stagnis piscosis, lacubus, magnis ac celeberrimis fluminibus irrigatur, quorum praecipui sunt iique navigabiles, Chronon, qui nunc Niemen dicitur, Rubon, nunc Dzwina appellatus, Borysthenes, Dniepr vulgo nuncupatus, Bugus, Pripetius, Vilia, Bereszyna, Szczara, Swieta, Nieuiaza, Swislocz, Slucza, Lania etc. Nemoribus peroportunitis referta, quae maximum in venatione ac mellis productione fructum gignunt et ex quibus materia pro navibus, domibus, et cinere conficiendo affatim suppeditatur.

Haec autem regio facilem ad se aditum omnibus ex partibus via certa minimeque impedita (contra aliorum scriptorum sententiam, qui eam nisi hyeme accessam tradunt) preabet: nam viator ex Polonia iter faciens ne plantam quidem pedis (ut ita dicamus) aquae immerget. Frumenti omnis generis feracissima, ejusque segetes ad maturitatem semper deveniunt: cujus fertilitatis ac ubertatis Regiomontum et Riga, emporia celeberrima, testimonium exhibere possunt, quae frumenta ex Lithuania navibus advecta regionibus trasmarinis impartuntur. Quare magna nunc sunt Lithuanis cum caeteris gentibus variarum rerum commercia, nam praeter frumenta omnis generis siliginem videlicet triticum, hordeum etc. etiam linum, canapis, coria boum, sebum, cera, cinis, pix, pelles quoque ferarum, martum praesertim, castorum, vulpium, et multa alia hinc exportantur. Auri, argenti, aeris fodinas licet non habeat, eorum tamen sufficientiam semper et habuit et nunc habet: neque res (ut quidam scribunt) pro rebus murant, nisi quod aromata et varia eduliorum condimenta, potus varietas, una cum pannis aureis et sericeis hanc gentem vehementer exhauriant. Civitatibus, oppidis et pagis haec regio nunc est frequentissima, quarum primaria est Vilna, caput totius regionis, urbs celebris et amplissima, in circuitu cum suburbiis circiter duo miliaria germanica complectens, ad confluentem Viliae et Vilnae fluviorum sita, quorum hic, qui urbi nomen indidit, minor, ille autem et major et navigabilis, qui emensis infra Vilnam quatuordecim miliaribus apud Kaunam Niemeni commiscetur. In ipsa urbe plurima aedificia, tam publica quam privata, insigniter extracta [extracta] conspiciuntur: nam domus lignae paucae hac tempestate eaeque in anfractibus, angulis et suburbiis extant. Arces quoque duas non tam firmas quam splendas habet, unam in colle Tur dicto tempore paganismi extractam, sed iam ex parte ob vetustatem collapsam, alteram in plano, ubi Vilna fluvijs Viliam influit, in qua Episcopalis Ecclesia ingenti sumptu extracta et S.[ancto] Stanislao dicata sita est. Plurima praeterea reperiuntur in hac urbe templa Romanae obedientiae, et Ruthenorum ritus, non exiguis sumptibus fabricata Academia quoque Societ.[atis] Jesu plurimis artibus ingenuis floret Metropolitanus Russiae ibidem sedem suam habet in basilica graeci ritus titulo D.[...] Mariae Virg.[inis] insignita. Sunt in hoc Ducatu et alii episcopatus romanae religionis, Samogitiensis et Janoviensis, qui idem est qui Luccensis, sunt et graecae religionis episcopi quos vulgo wladikas appellant, qui subsunt Ecclesiae Romanae, cujus obedientiae anno 1596 Bressiae se submiserunt, Polocensis scilicet et Pincensis. Florent quoque duo alia Collegia in hoc Ducatu, Polocense, quod Rex Poloniae Stephanus, partis pluribus de Moscho victoriis, fundavit, et Nesvesiense a Duce ejusdem civitatis extractum. Non postremae etiam dignitatis Troki, Kowna, Grodna, Bressia, Polockum, Minsk, Mohilovum, Nowogrodek, regiae, Sluczkum, Nesvisium et Birze ducum, sunt civitates [...]"

„Życzliwemu Czytelnikowi

Gdy kreśliliśmy tę geograficzną mapę Wielkiego Księstwa Litewskiego z taką starannością, z jaką mogliśmy, wydawało się, że warto do niej dodać nieco [informacji] o położeniu krainy i ludzkich obyczajach, aby właśnie przez to przeciwstawić się pismom i poglądom różnych autorów, którzy w swych utworach o tej krainie przekazali kilka rzeczy niepewnych, które my, przebywając ją niemal całą w celu jej nakreślenia, odkryliśmy w nich jako nie tylko niezgodne, lecz i sprzeczne [z rzeczywistością]<sup>115</sup>.

Wielkie Księstwo Litewskie to kraina bardzo wielka i znakomita, którą nawadniają rybne stawy, jeziora oraz wielkie i znane rzeki, z których szczególnie znaczące są te zdadne do żeglugi: Chronon, który dziś nazywa się Niemen, Rubon, teraz zwany Dźwiną, Borysthenes, zwany zwykle Dniepr, Bug, Prypeć, Wilia, Berezyna, Szczara, Święta, Niewiaża, Świsłocz, Słucz, Łań itd. [Litwa] obfita jest w pożyteczne lasy, które dają korzyść szczególnie na polowaniu albo przy produkcji miodu i skąd obficie dostarcza się materiału do budowania statków, domów i otrzymywania popiołu<sup>116</sup>. Ta więc kraina daje do siebie dostęp ze wszystkich stron drogą pewną i pozbawioną przeszkód (wbrew pogładowi innych pisarzy, którzy przekazują, że nie ma do niej dostępu, jak tylko zimą), ponieważ podróżny, wędrując z Polski, nawet podeszwy stopy (że tak powiemy) nie zanurzy w wodzie<sup>117</sup>. Urodzajna jest we wszelkiego rodzaju zboże; jego zasiewy zawsze osiągają dojrzałość; świadectwa jej żyzności i urodzajności mogą udzielić Królewiec i Ryga, bardzo sławne miasta portowe, które dostarczają zamorskim krajom zboża przywiezione na statkach z Litwy<sup>118</sup>. Dlatego Litwini teraz prowadzą ożywiony handel różnymi rzeczami z innymi ludami, gdyż oprócz zbóż wszelkiego rodzaju, a mianowicie: pszenicy, jęczmienia itd., wywożone są stąd również: len, konopie, skóry wołów, łój, воск, popiół, smoła, jak również futra dzikich zwierząt, zwłaszcza kun, bobrów, lisów<sup>119</sup> i wiele innych rzeczy. Chociaż [Litwa] nie posiada kopalni złota, srebra, miedzi<sup>120</sup>, zawsze miała i teraz ma ich wystarczającą ilość; i nie wymienia się tam rzeczy za

<sup>115</sup> T. Makowski podważa informacje Eneasa Sylwiusza Piccolominiego, Zygmunta Herbersteina i Georga Brauna, zob. J. Jakubowski, *W sprawie mapy*, s. 302–303.

<sup>116</sup> Podobną informację podaje Z. Herberstein w opisie Litwy, zob. idem, op.cit., k. 113r.

<sup>117</sup> Polemika z Eneaszem Sylwiuszem, który twierdził, że „w czasie lata ciężki jest do Litwinów przystęp, oblanych wkoło błotami i wodami. W zimie dopiero, gdy wody te w lód się zetną, dostać się do nich można”, cyt za: *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, t. 1: *Wiek X–XVII*, wybrał i oprac. J. Gintel, Kraków 1971, s. 99. Informacja ta została powtórzona w opisie Wilna G. Brauna, zob. *Lithuania on the Map*, s. 386–387; por. J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 3, Wilno 1841, s. 359–361; M. Homolicki, *O planach Wilna, jakim było w XVI wieku*, [in:] *Wizerunki i roztrząsania naukowe. Poczet nowy drugi*, t. 24, Wilno 1843, s. 93–94.

<sup>118</sup> Rzecz jasna Litwini eksportowali zboże, korzystając także ze szlaku wiślanego przez Gdańsk, o czym wspominał Z. Herberstein, zob. idem, op.cit., k. 113r.

<sup>119</sup> O handlu futrami wspomina też E. Sylwiusz, zob. *Cudzoziemcy o Polsce*, t. 1, s. 99.

<sup>120</sup> Zob. *ibid.*



rzeczy (jak piszą niektórzy)<sup>121</sup>; choć przecież lud ten zubaża się [przez wydatki na] korzenie i różne przyprawy do potraw, rozmaite trunki oraz złote i jedwabne sukna. Kraina ta obfituje w duże i mniejsze miasta oraz wsie. Głównym miastem jest Wilno, stolica całej krainy, miasto sławne i bardzo duże, obejmujące wraz z przedmieściami około dwóch mil niemieckich, położone nad zlewiskiem rzek Wilia i Wilna, z których ta, która dała miastu nazwę, jest mniejsza, ta druga natomiast jest większa i nadaje się do żeglugi; po przebyciu czterestu mil poniżej Wilna pod Kownem łączy się ona z Niemnem. W samym mieście widać wiele okazale wzniesionych budynków, tak publicznych, jak prywatnych; domy drewniane są nieliczne i znajdują się one w miejscach odosobnionych i na przedmieściach<sup>122</sup>. [Wilno] posiada również dwa zamki nie tak potężne, jak okazałe<sup>123</sup>, jeden, wzniesiony w czasach pogaństwa na wzgórzu zwanym Tur, lecz już częściowo z powodu starości zawalony, drugi na równinie, tam gdzie rzeka Wilna wpływa do Wilii<sup>124</sup>, gdzie [też] znajduje się wzniesiona ogromnym nakładem i poświęcona św. Stanisławowi katedra. Prócz tego w tym mieście znajduje się wiele [innych] świątyń rzymskiego posłuszeństwa oraz obrządku ruskiego<sup>125</sup>. Słynie tam również wieloma sztukami wyzwolonymi zbudowana niemałym nakładem Akademia Towarzystwa Jezusowego<sup>126</sup>. Tamże, w bazylice obrządku greckiego, oznaczonej wezwaniem Świętej Maryi Dziewicy<sup>127</sup>, ma swoją siedzibę metropolita Rusi. Są w tym Księstwie również inne [oprócz wileńskiego] biskupstwa rzymskiego wyznania: żmudzkie i janowskie<sup>128</sup>, które jest tożsame z łuckim. Są również biskupi greckiego obrządku, zwani władzami, którzy podlegają Kościołowi rzymskiemu, którego posłuszeństwu podporządkowali się w Brześciu w roku 1596<sup>129</sup>, mianowicie: połocki i piński<sup>130</sup>.

<sup>121</sup> Żaden z wymienionych wcześniej autorów nie wspominał wprost o handlu wymiennym, pośrednio jest mowa o tym w opisie Wilna zawartym w *Civitates Orbis Terrarum* F. Hogenberga.

<sup>122</sup> Polemika z G. Braunem, zob. *Lithuania on the Map*, s. 386–387.

<sup>123</sup> O wileńskich zamkach wspomina w *Traktacie o dwóch Sarmacjach* Maciej z Miechowa, por. idem, *Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej*, wstęp H. Barycz, tłum. i komentarz T. Bieńkowski, Wrocław 1972, s. 69.

<sup>124</sup> O zamku na górze „starym w ruinie” czytamy w opisie Wilna z 1600 r. Samuela Lewkenora, zamieszczonym w *A Discourse not altogether [...]*, zob. T. Kowzan, *Wilno–Polska–Litwa: „Kocham Cię – ja też nie”*, Bydgoszcz 1999, s. 31, 33.

<sup>125</sup> Wspominają o tym także Z. Herberstein i G. Braun.

<sup>126</sup> Nieco szerzej Akademię Wileńską opisuje S. Lewkenor, ponieważ głównym tematem jego pracy są miasta uniwersyteckie, zob. T. Kowzan, op.cit., s. 33.

<sup>127</sup> Sobór (katedra) pw. Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny, nazywany też Preczyszczeńskim, od Preczyszczej Bogarodzicy, siedziba metropolitów kijowskich prawosławnych, a po unii brzeskiej unickich, zob. J. Kłos, *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1937, s. 247–248.

<sup>128</sup> Janów Biskupi (obecnie Podlaski) nadano biskupom łuckim, którzy osadzie tej nadali prawa miejskie. Znajdował się tam zamek biskupi, uważany za drugą siedzibę biskupów po Łucku, zob. SGKP, t. 3, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1882, s. 421.

<sup>129</sup> Na synodzie brzeskim w październiku 1596 r. ogłoszono uroczyście akt ustanowienia unii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej, tj. metropolii kijowskiej, z Kościołem rzymskokatolickim.

<sup>130</sup> Do unii brzeskiej przystąpiło sześciu z ośmiu władcyków z metropolii kijowskiej. Przyjęli ją następujący hierarchowie prawosławni: metropolita kijowski, biskupi: włodzimierski, łucki, piński, chełmski, arcybiskup połocki, przeciwko unii w 1595–1596 r. opowiedzieli się zaś władcy przemyski i lwowski.

Słyną w tym Księstwie również dwa inne kolegia [jezuickie]: połockie, które ufundował król polski Stefan Batory, osiągnąwszy liczne zwycięstwa nad Moskwą<sup>131</sup>, oraz nieświeskie, wzniesione przez księcia<sup>132</sup> tegoż miasta. Niepośledniego znaczenia są również miasta królewskie: Troki, Kowno, Grodno, Brześć, Połock, Mińsk, Mohylew, Nowogródek oraz książęce: Słuck, Nieśwież i Birże [...]”<sup>133</sup>.

( *tłumaczenie z języka łacińskiego: Paulina Jakubowska*)

<sup>131</sup> Kolegium połockie zostało ufundowane w 1580 r., po odbiciu Połocka z rąk Moskwy w 1579 r., zob. SGKP, t. 8, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1887, s. 716.

<sup>132</sup> Kolegium jezuickie w Nieświeżu zostało ufundowane w 1584 r. przez Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotkę”, zob. T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, s. 146–154.

<sup>133</sup> Wszystkie te miasta należały wówczas do Radziwiłłów.

DAS GROSSFÜRSTENTUM LITAUEN AUF DER RADZIWIŁLSCHEN KARTE,  
ANGEFERTIGT VON TOMASZ MAKOWSKI IM JAHRE 1613  
IM KONTEXT IHRES KARTOGRAPHISCHEN UND BESCHREIBENDEN INHALTS

Zusammenfassung

**Schlüsselbegriffe:** altpolnische Kartographie, Großfürstentum Litauen, geographischer Raum, Kartenlegenden, Nikolaus Christoph Radziwiłł gen. das Waisenkind

Die Karte des Großfürstentums Litauen, welche 1613 von Tomasz Makowski angefertigt und von Fürst Mikołaj Radziwiłł Sierotka gestiftet wurde (auch als Radziwiłlsche Karte bezeichnet) zeigt den litauischen Staat in seinen Grenzen vor 1569 und bildet ein reichhaltiges Kompendium des (nicht allein geographischen) Wissens über dieses Land. Dieses Wissen wurde in kartographischer wie auch in textlicher Form übermittelt – die Karte enthält einen langen Text mit einer Beschreibung Litauens in seinen neuen Grenzen nach 1569. Sie besteht aus zwei Teilen: der Hauptkarte mit der Darstellung des Großfürstentums Litauen sowie einer Karte zum Verlauf des Flusses Dnjepr mit reichhaltigen Informationen zu Flusstörungen und anderen Besonderheiten. Wälder sind auf der Karte nur in geringem Umfang dargestellt. Darüber hinaus erhält der Leser eine eingehende Charakteristik der kulturellen, historischen und ethnographischen Landschaft (Gebräuche der Kosaken). 1020 Siedlungen wurden auf der Karte verzeichnet, die nach den damaligen Standards erstellt wurde; die Länder des Großfürstentums Litauen wurden auf der Grundlage von Vermessungen und Observationen eingezeichnet; benachbarte Territorien wurden durch eine Kompilation verschiedener Karten dargestellt. Die Beschreibung Litauens durch Tomasz Makowski stellte die Eigenschaften der Natur- und der Kulturlandschaft vor, darunter die bedeutendsten Ereignisse und Gebräuche Litauens. Die Radziwiłlsche Karte bildete über

THE TERRITORY OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA  
ON THE RADZIWIŁŁ MAP PREPARED BY TOMASZ MAKOWSKI  
IN 1613 IN THE CONTEXT OF CARTOGRAPHIC AND DESCRIPTIVE CONTENT

Summary

**Key words:** Old Polish cartography; the Grand Duchy of Lithuania; geographic space; legends on the map; Mikołaj Krzysztof Radziwiłł the Orphan

The map of the Grand Duchy of Lithuania prepared by Tomasz Makowski in 1613 from the foundation of Duke Mikołaj Krzysztof Radziwiłł the Orphan (also called the Radziwiłł map) presents the Lithuanian state in its borders before 1569, and provides a rich compendium of information (not only geographical) about the country. The knowledge was transmitted in maps and in the textual information including a large text depicting Lithuania in its “new” borders after 1569. The map consists of two parts: the main map presenting the Grand Duchy of Lithuania and the map of the course of the Dnieper with extensive information about rapids on the river and other curiosities. The woods are marked in a modest way on the map. Moreover, a reader is given comprehensive characteristics of the cultural landscape including also historical and ethnographic descriptions (Cossaks customs). On this map 1020 settlement points are marked. The map was prepared according to the standards of the time- the lands of the Grand Duchy of Lithuania were marked on the basis of measurements and local observations, while the neighbouring lands were presented as a result of a compilation of different maps. In the description of Lithuania Tomasz Makowski presented the features of natural and cultural landscapes as well as the most important events and customs of Lithuania. The Radziwiłł map of the Grand Duchy of Lithuania for over 100 years was the most important source of information concerning the territory of the Grand Duchy of Lithuania in Europe.

Na wklejce: Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego, skala: około 1 : 1 300 000. Rysował T. Makowski, rytował H. Gerrits, Amsterdam, wydawnictwo W. Janszoona Blaeu'a, 1631–1650. Miedzioryt o wymiarach 755 x 735 (790 x 770). Źródło: *Lithuania on the Map*, compiled by A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė, design by A. Prelgauskas, [Vilnius] 2011 (wyd. 2), s. 129-130).

Dla wycinków przedstawiających bieg Dniepru (z prawej strony arkusza): Mapa biegu rzeki Dniepr, skala: około 1 : 400 000. Rysował T. Makowski, rytował H. Gerrits, Amsterdam, wydawnictwo W. Janszoona Blaeu'a, 1631–1650. Miedzioryt o wymiarach 740 x 318 (787 x 479). Źródło: *Lithuania on the Map*, compiled by A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė, design by A. Prelgauskas, [Vilnius] 2011 (wyd. 2), s. 131). —————>